

Marcin Konarski

*Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie**Instytut Nauk Prawnych, Administracji i Bezpieczeństwa*ORCID: [0000-0001-8791-884X](https://orcid.org/0000-0001-8791-884X)

Osobiste i rzeczowe ciężary wojenne w świetle prawodawstwa okresu insurekcji kościuszkowskiej 1794 roku

Personal and Material War Burdens in the Light of the Legislation
in the Period of the Kościuszko Uprising of 1794

Streszczenie

Przedmiot niniejszej analizy stanowią ciężary wojenne w okresie pierwszego polskiego powstania narodowego, czyli insurekcji kościuszkowskiej 1794 roku. Tytułowe ciężary (powinności) nakładane były na mieszkańców ówczesnych ziem polskich celem świadczenia czegoś na rzecz administracji powstańczej. Obowiązki te, podobnie jak współcześnie, można klasyfikować na osobiste i rzeczowe. Te pierwsze oznaczały przede wszystkim obowiązek dostarczenia rekruta, czyli świadczenia w zakresie służby w pospolitym ruszeniu oraz wykonywania pewnych robót lub świadczenia usług (budowa fortyfikacji, okopów, zasieków *etc.*). Z kolei te drugie – rzeczowe – polegały na dostarczaniu administracji powstańczej pewnych rzeczy do użytkowania lub zużycia, czyli głównie dostarczaniu żywności i furażu, koni i podwód, czy szeregu materiałów potrzebnych do celów wojskowych (odzież, materiały budowlane *etc.*). Autor przedstawia ewolucję obowiązku świadczenia tych powinności w Polsce w okresie przedpowstaniowym, po czym dokonuje pogłębionej analizy aktów normatywnych wydawanych w tym zakresie przez najwyższe władze powstańcze.

Słowa kluczowe

administracja wojskowa, administracja żywności, komisje porządkowe, pospolite ruszenie, rekwizycje, środki transportowe, fortyfikacje

Abstract

The subject of this analysis are war burdens during the first Polish national uprising, i.e. the Kościuszko Uprising of 1794. These burdens (obligations) were imposed on the inhabitants of the then Polish lands in order to provide something for the insurgent administration. These obligations, just like nowadays, can be classified as personal and material obligations. Personal obligations meant, above all, the obligation to provide recruits, i.e. to provide military service as part of *levée en masse* (pospolite ruszenie) and to perform certain works or provide certain services (the construction of fortifications, trenches, abatis, etc.) Material obligations consisted in providing the insurgent administration with certain items for use or consumption, i.e. mainly the provision of food, forage, horses and *podvodas*, or a range of materials needed for military purposes (clothing, construction materials, etc.) The author

of this article presents the evolution of the duty to fulfill these obligations in Poland before the Uprising, followed by an in-depth analysis of normative acts issued in this respect by the highest insurgent authorities.

Keywords

military administration, food administration, order commissions, *levée en masse*, requisitions, means of transport, fortifications

1. Wprowadzenie

Ofiary wojenne narodu polskiego w okresie zrywów narodowowyzwoleńczych ponoszone przez ludność w postaci obowiązku dostarczania rekruta, jak i świadczenia różnego rodzaju licznych ciężarów o charakterze gospodarczo-finansowym, zasługują na szczególną pamięć potomnych. Zazwyczaj bowiem wspomina się li tylko o ofiarach osobowych, żołnierskich, natomiast dużo rzadziej przywołuje się trudy ponoszenia kosztów kampanii wojennych przez ludność cywilną, szczególnie tę najuboższą, czyli w dawnej Polsce, w znakomitej większości ludność wiejską.

Chłopi¹ – trzon ludności wiejskiej – byli od czasów wczesnego średniowiecza zobowiązani do świadczenia różnego rodzaju powinności feudalnych, w tym wojskowych czy wojennych². Należy podkreślić, że od zarania państwa polskiego powoływani do obrony jego granic byli wszyscy ludzie wolni. Później dopiero wytworzyła się warstwa zawodowych wojskowych – drużyny, na której opierała się władza książęca. Z tej warstwy zawodowych wojskowych następnie powstała warstwa szlachecka³. Oprócz jednak służących konno, którzy stanowili fundament armii, znajdowały się znacznie liczniejsze oddziały ludności wiejskiej, dzięki której odwadze i waleczności nieraz odnoszono sukcesy militarne⁴.

¹ W średniowieczu określenie „chłop” znane było tylko wyjątkowo. Wcześniej zaś od chłopca, czy chłopaka jako poddanego w znaczeniu późniejszym, znajdowało się w użyciu określenie „poddany”, głównie w jego łacińskiej formie „subditus”. Z kolei w XIV–XV wieku w powszechnym użyciu znajdowało się określenie „kmięć”, chociaż w następnych wiekach nazwa ta nie była już raczej używana, zob. K. Tymieniecki, *Okresy w dziejach ludności wieśniaczej w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Księga Pamiątkowa ku czci Leona Pinińskiego*, Tom 2, Nakładem Komitetu Redakcyjnego, Lwów 1936, s. 307.

² Szerzej na temat powinności i ciężarów wojennych (dostarczanie kontyngentów wojskowych, prochu i ołowiu, budowa i rozbudowa obwarowań miejskich, warta na murach itp.) mieszczaństwa i Żydów, zob. M. Horn, *Powinności wojenne Żydów w Rzeczypospolitej w XVI i XVII wieku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978, s. 12–82.

³ Por. S. Arnold, *Uwagi o początkach ustroju feudalnego w Polsce*, „Przegląd Historyczny” 1950, tom 41, s. 11–13; E. Dembowski, *Kilka myśli we względzie rozwijania się dziejów i życia społecznego Polaków*, [w:] *idem, Pisma*, Tom III, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Kraków 1955, s. 267; K. Buczek, *Prawo rycerskie i powstanie stanu szlacheckiego w Polsce*, „Przegląd Historyczny” 1978, z. 1, s. 23–44; T. Czarnecki, *W sprawie naukowej etymologii terminu „szlachta”*, „Studia Germanica Gedanensia” 2008, nr 18, s. 293–299.

⁴ Zob. Gall Anonim, *Kronika polska*, oprac. R. Grodecki, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1923, s. 79; *Pomniki dziejowe Polski [Monumenta Poloniae Historica]*, oprac. A. Bielowski, Tom II, Nakładem własnym, Lwów 1872, s. 92.

Poza służbą wojskową⁵, do najbardziej znaczących powinności zaliczyć możemy: 1) opłaty składane na potrzeby wojenne⁶, pogoń⁷ i posługi transportowe⁸; 2) powinności ciążące na chłopach, które wiązały się ze sprawą przygotowania kraju do obrony: stróże⁹, budowę przesiek¹⁰, obowiązek budowy grodów, mostów i fos¹¹, czy też obowiązki wsi

⁵ Zob. S. Smolka, *Mieszko Stary i jego wiek*, oprac. J. Dobosz, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2011, s. 121–122. Szczegółową analizę powinności chłopskiej w zakresie służby wojskowej przeprowadza S.M. Zajączkowski, *Służba wojskowa chłopów w Polsce do połowy XV wieku*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1958, s. 24–62. Na temat powoływania żołnierza łanowego w Polsce i przepisów ustanawiających powinności wojskowej piechoty wybranieckiej (poddanych pochodzących z królewszczyzn) oraz służby wybrańców, zob. J. Gerlach, *Chłopi w obronie Rzeczypospolitej: Studium o piechocie wybranieckiej*, Spółdzielnia Wydawnicza „Wies”, Lwów 1939, s. 28–63, 66–86, 88–144, 204–229; S. Szczotka, *Chłopi obrońcami niepodległości Polski w okresie Potopu*, Spółdzielnia Wydawnicza „Wies”, Kraków 1946, s. 18–30. Por. D. Kupisz, *Żołnierz łanowy w polskim piśmiennictwie polityczno-wojskowym za panowania Zygmunta III Wazy*, „Terminus” 2017, z. 3, s. 665–691.

⁶ Zob. S.M. Zajączkowski, *op. cit.*, s. 63–64.

⁷ Zob. *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, Tom I, wyd. F. Piekosiński, Akademia Umiejętności Krakowskiej, Kraków 1872, s. 253; *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, Tom I: 1178–1386, wyd. F. Piekosiński, Akademia Umiejętności Krakowskiej, Kraków 1876, s. 48; S.M. Zajączkowski, *op. cit.*, s. 64; A. Zajda, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do roku 1600)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze” 1979, z. 60, s. 133.

⁸ Zob. S. Smolka, *op. cit.*, s. 124–127; K. Buczek, *Publiczne posługi transportowe i komunikacyjne w Polsce średniowiecznej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1967, nr 2, s. 255–297; M. Konarski, *Przyczynki do badań nad publicznymi posługami transportowymi i komunikacyjnymi*, „Studia Prawnicze KUL” 2019, nr 3 (79), s. 111–131.

⁹ Zob. *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski [Codex diplomaticus Maioris Poloniae]*, Tom I, Biblioteka Kórnicka, Poznań 1877, s. 17, 111; *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, Tom I..., s. 17, 48. Por. F. Piekosiński, *O powstaniu społeczeństwa polskiego w wiekach średnich i jego pierwotnym ustroju*, Kraków 1881, s. 168; K. Buczek, *Stróże. Studium z ustroju społecznego Polski wczesnofeudalnej*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1957, nr 19, s. 11–41. Karol Modzelewski stał na stanowisku, że w monarchii piastowskiej służbę strażniczą przejęło rycerstwo, a całą resztę pospolitej ludności, uwolnioną od tego obowiązku, obłożono w zamian stałym świadczeniem. Zauważyć jednak należy, że jeszcze w wieku XIII istniała równolegle obok siebie stróża-strzeżenie grodów oraz stróża-danina, chociaż stróża jako danina stawała się coraz bardziej powszechną formą tej służebności. Stróża jako danina z reguły przysługiwała kasztelanom, zob. K. Modzelewski, *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1987, s. 64; *idem*, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 2000, s. 60. Por. K. Buczek, *Z badań nad organizacją gospodarki w Polsce wczesnofeudalnej (do początku XIV w.)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1969, nr 2, s. 193–228; *idem*, *Gospodarcze funkcje organizacji grodowej w Polsce wczesnofeudalnej (wiek X–XIII)*, „Kwartalnik Historyczny” 1979, nr 2, s. 363–384; *idem*, *O ustroju społeczno-gospodarczym Polski wczesnofeudalnej (wiek X–XIII)*, *Uwagi krytyczne na marginesie prac Karola Modzelewskiego*, „Studia Historyczne” 1980, z. 1, s. 663–690; *idem*, *Egzekwowanie świadczeń publicznych w Polsce wczesnofeudalnej*, „Studia Historyczne” 1982, z. 3–4, s. 357–369. W późniejszych wiekach (XVI–XVIII) stanowiła powinność chłopską wobec pana feudalnego wynikającą z ich prawa do ziemi użytkowanej przez chłopów. Oznaczała ona obowiązek pilnowania w nocy budynków folwarcznych, dworu oraz zboża w polu, zob. J. Rutkowski, *Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII w.*, oprac. W. Kula, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1956, s. 229; A. Zajda, *op. cit.*, s. 188–189. Por. *Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII–XIX wieku*, Tom II, oprac. B. Baranowski, J. Bartyś, T. Sobczak, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1963, s. 222, 259, 308, 361, 433–434.

¹⁰ Zob. S.M. Zajączkowski, *op. cit.*, s. 81–83.

¹¹ Zob. S. Smolka, *op. cit.*, s. 122–124.

służebnych¹², w tym przede wszystkim narok¹³. Nie sposób przez wzgląd na ramy niniejszej analizy odnieść się szczegółowo do wszystkich wymienionych powyżej powinności. Odsyłamy w tej mierze do przywołanej przez nas literatury.

Ciężary wojenne (wojskowe) ludności wiejskiej wraz z kolejnymi wiekami podlegały zmianom lub likwidacji, co wiązało się przede wszystkim z przeobrażeniami stosunków gospodarczo-społecznych¹⁴, jak również przemianami w polskiej sztuce wojennej – a więc w tym przypadku, głównie zmniejszaniem się roli chłopów w wojskowości¹⁵.

Wobec powyższego, przechodząc już do właściwej przedmiotowej analizy określonej w tytule, stawiamy tezę, która zakłada, że ciężary publiczne o charakterze osobistym i rzeczowym w systemie obronnym Rzeczypospolitej w czasie powstania 1794 roku¹⁶,

¹² Mowa tutaj przede wszystkim o służbie dworskiej, służbie łowieckiej, służbie hodowlanej, służbie przemysłowej oraz służbie winiarskiej, rybackiej i bartniczej, zob. K. Buczek, *Książęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1958, s. 11–86; *idem*, *O wsiach służebnych w Ziemi Kaliskiej*, „Kwartalnik Historyczny” 1969, nr 3, s. 695–698; *idem*, *Organizacja służebna w pierwszych wiekach państwa polskiego*, „Studia Historyczne” 1977, z. 3, s. 353–374. Por. K. Tymieniecki, *O narocznikach i... nie o narocznikach*, „Przegląd Historyczny” 1960, nr 3, s. 566–581; *idem*, *Historia chłopów polskich*, Tom I, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965, s. 149–158.

¹³ Zob. *Codex diplomaticus Poloniae*, Tom III, wyd. J. Bartoszewicz, nakład S. Strąbski, Warszawa 1858, s. 39, 59, 85; *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski...*, s. 41, 122, 342; *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, Tom II, wyd. F. Piekosiński, Akademia Umiejętności Krakowskiej, Kraków 1886, s. 65. Por. K. Buczek, *Kilka uwag o naroku (W odpowiedzi na artykuł W. Hejnosza, „Jeszcze w sprawie polskiego naroku. Uwagi polemiczne”)*, „Przegląd Historyczny” 1962, z. 2, s. 334–344; *idem*, *O chłopach w Polsce piastowskiej (Część pierwsza)*, „Roczniki Historyczne” 1974, nr 40, s. 69–83; K. Tymieniecki, *Historia chłopów...*, Tom I, s. 159–174; A. Zajda, *op. cit.*, s. 133.

¹⁴ Jak podkreśla J. Kuczyński, „w wieku piętnastym więc w całej Europie zachodniej feudalizm był w stadium zupełnego rozkładu. [...] Rozpowszechnienie się gospodarki towarowo-pieniężnej i odpowiadający jej rozwój sił wytwórczych przyczyniały się do rozkładu gospodarki feudalnej”, *idem*, *Kryzys feudalizmu w Niemczech: próba teoretycznego ujęcia na tle stosunków niemieckich oparta przede wszystkim na pracach Fryderyka Engelsa*, „Przegląd Historyczny” 1955, nr 3, s. 298. Por. M. Małowist, *Zagadnienie kryzysu feudalizmu w XIV i XV w. w świetle najnowszych badań*, „Kwartalnik Historyczny” 1953, z. 1, s. 86–106; K. Orzechowski, *Własność feudalna i jej przemiany u schyłku epoki*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1957, z. 2, s. 77–150; K. Tymieniecki, *Historia chłopów polskich*, Tom III, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1969, s. 17–59, 109–115, 162–171, 197–207; K. Górski, *Późny feudalizm: próba definicji*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia” 1982, nr 18, s. 5–11.

¹⁵ Zob. S.M. Zajączkowski, *op. cit.*, s. 97–111; B. Baranowski, *Organizacja wojska polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1957, s. 25–50, 201–202. Na temat udziału chłopów w obronie przeciwko najazdom tatarskim i w okresie Potopu szwedzkiego, zob. szerzej B. Baranowski, *Chłop polski w walce z Tatarami*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1952, s. 18–33; S. Szczotka, *op. cit.*, s. 18–30. Na temat udziału Żydów w wojnach z Rosją, Tatarami i Szwecją, zob. M. Horn, *op. cit.*, s. 83–131. Tytułem przykładu pamiętać jednak należy, że w monarchii austriackiej służbę wojskową wprowadzono w 1752 roku, przy czym od początku zwalniano od niej duchowieństwo i szlachtę, zaś główny ciężar służby wojskowej spadał na najuboższe warstwy ludności wiejskiej i miejskiej, zob. T. Mencil, *Ciężary wojskowe w Galicji Zachodniej w czasie wojen Austrii przeciw Francji w latach 1796–1809*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Nauki Humanistyczne” 1974, nr 29, s. 129–130.

¹⁶ Nie ma potrzeby w tym miejscu przeprowadzać szczegółowej analizy przyczyn i przebiegu organizacji spisku powstańczego w 1794 roku, bowiem są one dobrze znane nauce, zob. m.in. M. Konarski, *Reflections on the Reform of the Legal Situation of Peasant During the Kościuszko Uprising of 1794*, „Review of Comparative and European Law” 2018, no. 4 (35), s. 45–48 i przywołaną tam literaturę.

swoje źródło i tradycję czerpią w znacznym stopniu z prawodawstwa przedrozbiorowego, zaś podstawowym celem badawczym naszych rozważań pozostaje analiza norm prawnych stanowionych przez najwyższe władze powstańcze w odniesieniu do obowiązku świadczenia tych ciężarów w warunkach wojennych.

2. Obowiązek dostarczania rekruta

Najbardziej dotkliwym osobistym ciężarem o charakterze wojskowym i wojennym w rozważanym okresie był z pewnością ten mający za przedmiot przymusowy pobór do wojska. Szczegóły poboru rekruta regulowało kilka aktów prawnych ogłoszonych przez władze powstańcze¹⁷. Jak wiadomo, *Akt powstania obywatelów, mieszkańców województwa krakowskiego* nie wspominał o zagadnieniach organizacji siły zbrojnej¹⁸, podobnie zresztą jak przemilczał zagadnienia ustrojowe¹⁹, w tym te dotyczące reform chłopskich²⁰. Dnia 25 marca Tadeusz Kościuszko ogłosił *Zalecenie pierwsze Naczelnika do Komisji Porządkowej Krakowskiej*, w którym polecił wezwać ludność województwa w wieku od 18 do 40 lat do uzbrojenia się w ciągu dwóch tygodni oraz do przeprowadzenia ćwiczeń wojskowych w niedziele we wszystkich miastach i wsiach (pospolite ruszenie)²¹. W dalszej kolejności zarządzenia związane z pospolitym ruszeniem pocho-

¹⁷ Szerzej na temat zagadnień poboru rekruta i systemu aprowizacyjnego wojska w okresie bezpośrednio poprzedzającym wojnę polsko-rosyjską i następnie powstanie kościuszkowskie, zob. J. Gordziejew, *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie Sejmu Czteroletniego (1789–1792)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010, s. 273–319. Na temat źródeł dotyczących działalności komisji porządkowych cywilno-wojskowych, zob. P. Jędrzejewski, *Akta Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych (1790–1794)*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 2013, Tom 19, s. 129–155.

¹⁸ Por. S. Herbst, *Z dziejów wojskowych powstania kościuszkowskiego 1794 roku*, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1983, s. 51–58; E. Gomulski, *Problemy prawa wojny w Polsce czasów insurekcji kościuszkowskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1986, s. 26–29.

¹⁹ Zob. W. Bartel, *Ustrój władz cywilnych powstania kościuszkowskiego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1959, s. 25–34.

²⁰ W Polsce pańszczyzna została ograniczona, ale folwark pańszczyźniany miał w dalszym ciągu egzystować, zob. B. Leśnodorski, *Polscy jakobini: Karta z dziejów insurekcji 1794 roku*, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1960, s. 243–249; J. Kowecki, *Chłopi czynszowi w reformach insurekcji 1794 roku*, „Przegląd Historyczny” 1964, nr 1, s. 100–103; M. Konarski, *Reflections on the Reform of the Legal Situation of Peasants...*, s. 41–72.

²¹ T. Kościuszko, *Odezwy i raporty uzupełnione cenniejszymi aktami odnoszącymi się do powstania narodowego 1794*, oprac. L. Nabelak, Centralne Biuro Wydawnictw NKN, Kraków 1918, s. 53 (dalej jako: *Odezwy*). Podkreślić należy, że pospolite ruszenie w Polsce średniowiecznej stanowiło jedyną poważną siłę zbrojną, jaką rozporządzał kraj w razie wojny. Obowiązek ten obejmował szlachtę, niekiedy również i mieszczan, zob. szerzej I.T. Baranowski, *Pospolite ruszenie*, Polska Organizacja Wojskowa, Warszawa 1917, s. 4–15; K. Hahn, *Pospolite ruszenie wedle uchwał sejmikowych ruskich od XVI do XVIII wieku*, „Pamiętnik Historyczno-Prawny” 1928, z. 4 (6), s. 371–456; J. Gerlach, *Pospolite ruszenie i obrona za Zygmunta I*, Pierwsza Związkowa Drukarnia, Lwów 1931, s. 1–8; Z. Spieralski, *Z problematyki szlacheckiego pospolitego ruszenia. Przyczynek do statutów Kazimierza Wielkiego*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1958, Tom 4, s. 414–424. Po raz pierwszy natomiast zasady organizacji pospolitego ruszenia w odniesieniu do ludności wiejskiej (chłopów) zostały zawarte w *Rozporządzeniu króla Alexandra [Jagieli-*

dziły z 28 marca i 2 kwietnia, przede wszystkim zawarte zostały w pochodzącym z 14 kwietnia *Uniwersale względem uzbrojenia wszystkich mieszkańców, dostawienia rekruta konnego, musztry i ścigania zbrojnego nieprzyjaciół*²². Uniwersał ten powtarzał w części postanowienia uniwersału z 25 marca, uzupełniając je jednakże nakazem uformowania konnej milicji wojewódzkiej²³. Siła zbrojna miała składać się więc ostatecznie z milicji (w wieku od 18 do 28 lat), pospolitego ruszenia oraz rekruta dymowego, czyli jednego piechura na pięć dymów (następnie jeden jeździec z 50 dymów), uzbrojonego w karabin albo pikę i siekierę²⁴.

W dniu 19 kwietnia Komisja Porządkowa Województwa Krakowskiego²⁵ ogłosiła *Uniwersał nakazujący pospolite ruszenie się obywatelom i mieszkańcom na obronę Ojczyzny*²⁶, która zarządzała, „Iżby każdy Obywatel, osiadłość ziemską mający, z całym dworem swoim stanął i siedł na czele gromady swojej z bronią jaką mieć może,

łończyka] w przedmiocie obrony Rusi przesłane z Litwy do Panów: Wojewody Ruskiego i starostów, a na ich zjeździe ogłoszone z 1502 roku [*Ordinatio regis Alexandri defendendi Russiam ex Lithuania missa ad dominos: palatinum Russiae et capitaneos, et in eorum conventu publicata*]. Tekst tej ordynacji przytacza oraz poddaje analizie A. Kraushar, *Z dziejów pospolitego ruszenia w dawnej Polsce (Quatuor quintum)*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” 1917, z. 6, s. 87–106. Por. *Uniwersał Poborowy* Zygmunta III z 1591 roku, *Volumina Legum*, Tom II, J. Ohryzka, Petersburg 1859–1860, folium 1379–1395, s. 333–341 (dalej jako: *VL*); *Uniwersał Poborowy* Zygmunta III z 1620 roku, *VL* III, folium 386–410, s. 187–198; *Konstytucje Sejmu Walnego Koronnego Warszawskiego* z 1621 roku, *VL* III, folium 411–421, s. 198–204; *Konstytucje Sejmu Walnego Sześć Niedzielnego Koronacji Króla Jegomości Jana III* z 1676 roku, *VL* V, folium 339–340, s. 169. Z kolei pospolite ruszenie w okresie powstania kościuszkowskiego było oparte przede wszystkim na wzorach rewolucyjnej Francji. W liście do F. Barssa z dnia 6 grudnia 1793 roku Hugon Kollątaj wychwalał jego skuteczność, pisząc w sposób następujący: „Pospolite ruszenie robi nieprzełamaną siłę Francji tak dalece, że najrozumniejsze i najdzielniejsze wojska potencji zjednoczonych nie są zdolne przełamać onegoż, cóż dopiero zniszczyć”, *Listy Hugona Kollątaja pisane z emigracji w r. 1792, 1793 i 1794*, oprac. L. Siemieński, Księgarnia Jana Konstantego Żupańskiego, Poznań 1872, s. 161. Pamiętać należy, że „wojsko kościuszkowskie kształtowało się jednocześnie z armią rewolucji francuskiej, niejedno od niej zapożyczając”, S. Herbst, *op. cit.*, s. 420. Dodać należy, że szereg pozostałych instytucji – przede wszystkim prawnych – było redagowanych pod wpływem ustawodawstwa rewolucyjnej Francji czy też Stanów Zjednoczonych, z którym Kościuszko zetknął się w czasie wojny w Ameryce, jak i w czasie swojego pobytu w Paryżu w 1793 roku, zob. W. Bartel, *op. cit.*, s. 237–238.

²² *Odezwy...*, s. 97–100.

²³ Zob. K. Bauer, *Milicja warszawska podczas insurekcji kościuszkowskiej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1973, Tom 19, Część 1, s. 195–200.

²⁴ *Odezwy...*, s. 51–55. Por. T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, Tom III, Akademia Umiejętności, Kraków 1912, s. 190; T.M. Nowak, J. Wimmer, *Historia oręża polskiego 963–1795*, „Wiedza Powszechna”, Warszawa 1981, s. 602–603. Szerzej na temat ekwipowania rekruta, które było opłacane przez Skarb publiczny, zob. *Akty Powstania Kościuszki*, Tom II, wyd. Sz. Askenazy i W. Dzwonkowski, Nakładem Akademii Umiejętności, Kraków 1918, s. 172–173 (dalej jako: *APK II*); Archiwum Narodowe w Krakowie, zespół nr 678, „Zbiór Zygmunta Glogera”, sygn. 652, k. 21–24 (dalej jako: *ANK*).

²⁵ Była to pierwsza powołana do życia powstańcza Komisja Porządkowa, szerzej zob. A. Wilkoszewski, *Komisje Porządkowe Koronne za powstania Kościuszkowskiego*, „Przegląd Historyczny” 1929, nr 2 (28), s. 219, 221–222; W. Bartel, *op. cit.*, s. 85–108. Szerzej na temat działalności tej komisji, zob. P. Jędrzejewski, *Krakowska Komisja Porządkowa w dobie powstania kościuszkowskiego*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 2015, Tom 21, s. 53–74.

²⁶ *Odezwy...*, s. 106–110.

i aby złączył się z wojskiem Rzeczypospolitej”²⁷. Zwolnione z tego obowiązku zostały osoby w podeszłym wieku i „słabości zdrowia” niezdolne do tej wyprawy, lub zajęte służbą publiczną, przy czym jednak w przypadku posiadania syna zobowiązane były posłać go na czele „z tą samą siłą”²⁸. Zobowiązani zaś, którzy nie posiadali męskiego potomka, winni byli w jego miejsce wyprowadzić dwóch ludzi oddzielnie z każdej wsi i na czele gromady jego dóbr, „końmi, bronią i miesięcznym lenungiem z majątku jego opatrzeni”, przy czym ten sam obowiązek spadał na duchownych, jako właścicieli i obywateli²⁹.

Tego samego dnia Rada Zastępcza Tymczasowa (dalej jako: RZT)³⁰ ogłosiła *Odezwę z doniesieniem o akcesie i zachęceniem do dołączenia się i obrony* oraz *Odezwę względem czynienia ofiar*, w której stwierdzano, że „iżby każdy do obrony był gotowy, starał się po całym kraju udzielać tego ducha gorliwości [...] gdyby kto, pałający miłością kraju, chciał osobną chorągiew konną zaciągnąć, tego zapraszamy na miłość ojczyzny, aby się do Rady odezwać raczył”³¹.

Wkrótce potem RZT wydała 21 kwietnia *Urządzenie względem wart, przez obywateli odprawiać się mających*, które zalecało m.in.: „Ażeby natychmiast raczyła [Komisja Porządkowa Księstwa Mazowieckiego – podkreśl. moje] zwołać wójtów ze wszystkich cyrkulów, którym zaleci ażeby ci niezwłocznie z każdego domu, w cyrkule ich respective znajdującego się, gospodarza zbrojnego lub innego człowieka przez tegoż stawionego i zaręczonego nakazali”³². Te trzy akty – *odezwy* z 19 kwietnia i *urządzenie* z 21 kwietnia, stanowiły typowe środki agitacji powstańczej mające na celu przyciągnięcie jak największej liczby osób do służby na rzecz insurekcji poprzez zarówno odwoływanie się do uczuć patriotycznych, jak i bezpośrednio wkraczając w sferę wolności jednostki i wyznaczając obowiązek świadczeń osobistych.

Ogłoszenie pospolitego ruszenia przez RZT nastąpiło w formie rozporządzenia 4 maja i stanowiło główną podstawę prawną tej formy organizacji sił zbrojnych na terenie Księstwa Mazowieckiego, aż do czasu uchwalenia 6 czerwca przez Radę Najwyższą Narodową przepisów o charakterze ogólnokrajowym³³. W świetle uchwały majowej do służby powołani zostali wszyscy mężczyźni w wieku od 15 do 50 lat, którzy mieli zostać

²⁷ *Ibidem*, s. 107–108.

²⁸ *Ibidem*, s. 108.

²⁹ *Zob. ibidem*.

³⁰ Szerzej na temat utworzenia Rady (zarówno w Warszawie, jak i Wilnie) i przepisów organizacyjnych regulujących jej działalność, zob. W. Bartel, *op. cit.*, s. 40–84; E. Gomulski, *op. cit.*, s. 31–35.

³¹ *Akty Powstania Kościuszki*, Tom I, wyd. Sz. Askenazy i W. Dzwonkowski, Nakładem Akademii Umiejętności, Kraków 1918, s. 9 (dalej jako: *APK I*).

³² *Ibidem*, s. 14.

³³ Na temat powołania RNN i jej kompetencji, zob. W. Bartel, *op. cit.*, s. 123–171; E. Gomulski, *op. cit.*, s. 35–38.

uzbrojeni w piki i kosy według ustalonego wzoru³⁴. Zauważyć jednak należy, że zgodnie z tą uchwałą „Takowe siły zbrojne miast i wsi, lubo będą miały w najpierwszym zamiarze obronę własności i życia swego, tudzież poblizszych okolic”³⁵. Oznaczało to oczywiście w pierwszej kolejności, iż głównym celem działań tej formacji zbrojnej miały być przede wszystkim akcje obronne, a nie zaczepne.

W dniu 16 maja Komisja Porządkowa Województwa Krakowskiego ogłosiła uniwersał zatytułowany *Porządek podług którego włościanie w połowie do boju a w połowie na gruncie do gospodarstwa użyci być mają*, który zawierał przepisy zmieniające wcześniejsze zarządzenia co do liczebności rekruta, stanowiąc, że odtąd cała ludność wiejska obowiązana do służby w pospolitym ruszeniu miała być podzielona na dwie równe części, przy czym gdy połowa gromad miała występować w pospolitym ruszeniu, druga winna była wykonywać prace rolne. Rozwiązanie takie podyktowane było, rzecz jasna, troską o rolnictwo i ekonomikę gruntową, przez fakt odrywania ludności wiejskiej od prac rolnych na potrzeby powszechnej mobilizacji.

Pierwszym aktem normatywnym podczas powstania 1794 roku, który kodyfikował dotychczasowe przepisy dotyczące pospolitego ruszenia i poboru rekruta w tej formie aprowizacji sił zbrojnych³⁶ był *Uniwersał, stosowny do odezwy Najwyższego siły zbrojnej narodowej Naczelnika, do obywateli Polski i Litwy względem wydawania rekrutów pieszych i konnych* ogłoszony przez Radę Najwyższą Narodową w Warszawie 6 czerwca 1794 roku³⁷, który nakazywał gotowość pospolitego ruszenia w całym kraju. Zgodnie z postanowieniami *Uniwersału* „Z pięciu dymów w miastach, miasteczkach i wsiach ma

³⁴ Wytyczną w tej mierze była instrukcja Naczelnika, „ażeby w piechocie pierwsza linia miała broń ognistą, druga linia kosy, trzecia piki”. Tadeusz Kościuszko opierał się na pracy Piotra Aignera z 1794 roku zatytułowanej *Krótką nauką o pikach i kosach*, w której przedstawiono historię walk tymi rodzajami broni oraz sposoby przystosowania i ich wyrobu oraz taktykę walki. Tak licząca nieco ponad 30 stron praca została ogłoszona w 1830 roku drukiem przez Drukarnię Rządową Nr 617 w Warszawie. Szerzej na temat kosy jako broni drzewcowej stosowanej w nieregularnych formacjach wojskowych, zob. A. Skalkowski, *Legenda broni insurekcyjnej*, „Przegląd Warszawski” 1924, nr 38, s. 14–166; W. Dziewanowski, *Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce*, Główna Księgarnia Wojskowa, Warszawa 1935, s. 91. Na temat kształtowania się instytucji pospolitego ruszenia w Wielkim Księstwie Litewskim, zob. J. Kowecki, *Pospolite ruszenie w insurekcji 1794*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1963, s. 93–98.

³⁵ *APK I*, s. 108.

³⁶ Zob. J. Kowecki, *Pospolite ruszenie...*, s. 99.

³⁷ *APK I*, s. 267–269; J. Kowecki, *Pospolite ruszenie...*, s. 99–101. Rada Najwyższa Narodowa (dalej jako: RNN) stanowiła centralny organ rządowy o charakterze ogólnopolskim w przeciwieństwie do Rady Zastępczej Tymczasowej, która miała charakter lokalny – warszawski. Zapowiedź rządu powstańczego zawierał *Akt krakowski*, przy czym organizację, skład, sposób postępowania RNN zawierał, ogłoszony przez T. Kościuszkę 21 maja, akt normatywny zatytułowany *Organizacja Rady Najwyższej Narodowej doczesnej dla Polski i Litwy*, *APK I*, s. 199–204. Por. A. Lityński, *Sądy i prawo w powstaniu kościuszkowskim*, Wrocław 1989, s. 19–24; J. Dudziński, *Rada Zastępcza Tymczasowa – pierwszy rząd insurekcji kościuszkowskiej 1794 r.: zarys działalności*, „Roczniki Humanistyczne” 2010, z. 2, s. 161–201; J. Urwanowicz, *Organizacja i uwarunkowania władz insurekcyjnych na Litwie*, [w:] *Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*, Warszawa 2004, s. 433–443.

być dostawiony na rekruta jeden człowiek młody, zdrowy i czerstwy z bronią, tj. karabinem i z kilką ładunkami, albo z piką 11 stóp długą, lub też kosą wprost osadzoną i siekierą; ubrany po wieśniacku, jak pospolicie wieśniacy na wsiach chodzą, żeby miał koszul dwie, buty dobre, czapkę, płachtę, czyli grube prześcieradło z dwóch brytów, żeby był opatrzony sucharami na dni sześć i lenung miał dany na jeden miesiąc, co czyni złotych 15”³⁸. Dzięki zastosowaniu systemu wypraw dymowych armia otrzymywała gotowych do boju wyekwipowanych ludzi, co oznaczało, że ten niezwykle intensywny pobór mógł dać z pozostałego pod drugim rozbiorem terytorium Rzeczypospolitej ok. 130 tys. rekrutów, w tym 10 tys. konnych³⁹.

Uniwersał z 6 czerwca zastąpiony został w dniu 18 września 1794 roku bardziej kazuistycznym *Urządzeniem względem przystawienia przez obywateli rekruta jednego z 10, a konia z 50 dymów uekwipunkowanego*, którego wydanie RNN argumentowała w następujący sposób: „Gdy używane dotąd pospolite ruszenie z włościan celom powszechnej obrony mniej dogodnym stawało się, a gospodarstwu rolniczemu szkodliwym byćby mogło, przeto Rada, stosując się do odebranego zalecenia Najwyższego Naczelnika i jego troskliwości, ażeby siła zbrojna Rzplitej i jak najdogodniej ku jej obronie i jak najmniej uciążliwie dla obywateli pomnożoną była, a równy wszystkich obywateli rozkład obejmował, stanowi co następuje”⁴⁰. Tym samym położono kres instytucji pospolitego ruszenia, zamieniając je na system poboru rekruta⁴¹. Zdzisław Sułek zwraca uwagę, że wskutek zmniejszenia się obszaru powstania w tym okresie, wrześniowy pobór rekruta mógł zapewnić tylko ok. 20 000 wojska, przy czym objął on przede wszystkim najbiedniejszą ludność wiejską i miejską⁴². Jednocześnie intensywna rekrutacja, jak zazwyczaj miało to miejsce w trakcie międzypaństwowych działań militarnych, napotykała bierny opór ze strony szlachty, która często zwlekała z wydaniem rekrutów, a jeśli dostawiała ich w przepisany termin, to byli to ludzie chorzy lub ułomni⁴³.

Sankcje za uchylenie się od poboru określał z kolei *Uniwersał do obywatelów, usuwających się od pospolitego ruszenia, kary na niesłusznych oznaczający* ogłoszony przez Radę Najwyższą Narodową 7 lipca 1794 roku. Zgodnie z postanowieniami *Uniwersału*: „1) Wszyscy obywatele na pospolite ruszenie stawić się powinni podług warunków i opisów, przez Radę w uniwersale pod dniem 6 czerwca i roku bieżących umieszczonych, tych tylko wyjąwszy, których wspominany uniwersał uwalnia; 2) Nie-

³⁸ *APK I*, s. 268.

³⁹ Zob. Z. Sułek, *Organizacja armii powstańczej*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864, tom II (1648–1864)*, red. J. Sikorski, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1966, s. 246.

⁴⁰ *APK II*, s. 171.

⁴¹ Zob. J. Kowecki, *Pospolite ruszenie...*, s. 261–263.

⁴² Zob. Z. Sułek, *op. cit.*, s. 246.

⁴³ Zob. *ibidem*.

dopełniający tego podpadać będzie utracie nie tylko majątku swego, ale i wszelkiego prawa do obywatelstwa na zawsze; 3) Ujeżdżający w czasie powstania za granicę i w obcych krajach bez wiadomości i pozwolenia rządu bawiący się temuż rygorowi podpadają; 4) Znajdujący się za granicą w przeciągu najdalej 3 miesięcy do kraju powrócić i powyższych obowiązków dopełnić powinni pod tą samą kary surowością”⁴⁴. Jak widzimy, odpowiedzialność za uchylanie się od udziału w pospolitym ruszeniu miała podwójny charakter, czyli zarówno majątkowy, jak i dodatkowo była zagrożona utratą obywatelstwa, bez względu, czy obowiązana osoba znajdowała się w granicach kraju czy poza jego terytorium.

Interesująca jest argumentacja RNN, która w żarliwym i pełnym patriotycznego zapалу tonie, mając na celu przyciągnięcie jak największej liczby osób do udziału w pospolitym ruszeniu, wskazuje w następujący sposób historyczne przykłady poboru w Polsce:

Do wieku szesnastego Polska stale utrzymywanego wojska nie знаła, ale w potrzebie na zawołanie rządu każdy Polak stawał się żołnierzem. Takowy to żołnierz rozprzestrzeniał granice państwa, zasłaniał je od napaści sąsiadów, a gwałcących prawa narodów gromił mocą zwycięskiego oręcza. Na hasło obrony ojczyzny rzucał każdy z pośpiechem żonę, dzieci i siedlisko swoje; owszem żony same swych mężów, matki swych synów zapalały ochotę, a tak i płeć bezsilna dzieliła piękną obywatelstwa sławę. W każdej więc potrzebie stawały liczne hufce rycerza. Za jednym wezwaniem ujrzał Władysław Jagiełło przeszło 100 000 wojennego ludu. Kazimierz Jagiellończyk więcej nad 200 000 go liczył i takowym to zebrany ochotnikiem, trzynaście lat prowadząc wojnę zaczętą, pokonał Krzyżaków potęgę i do hołdu ich przymusił, Tatarów, Czechów, Węgrów najazdy poskromił. Jan Kazimierz pospolitym ruszeniem pod Beresteczkiem buntownicze kupy zwalczył. [...] Polacy! Bądźmy tym narodem, a tyrani, spod których przemocy siebie i braci naszych wydobyć chcemy, zwyciężyć nas nie potrafią⁴⁵.

Pospolite ruszenie oczywiście nie było więc główną militarną siłą uderzeniową, współdziałało bowiem z armią regularną, oddziałami milicji i ochotników⁴⁶. Jego zadaniem była przede wszystkim obrona określonego terytorium przed mniejszymi oddziałami wroga i wspieranie dywizji regularnych działających w granicach terenów zajętych przez nieprzyjaciela⁴⁷. Jak już wspomnieliśmy, w okresie insurekcji kościuszkowskiej pospolite ruszenie objęło wszystkich zdolnych do walki mężczyzn od 18 do 40 roku życia i składało się ze szlachty, chłopów, mieszczan, uzbrojonych w większości w kosa

⁴⁴ *APK I*, s. 413–414.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 413.

⁴⁶ Por. wypowiedź J. Kowckiego w dyskusji na referatem cytowanego wyżej T. Rawskiego, *Polska wojna rewolucyjna 1794 roku na tle wojen XVIII wieku*, [w:] *VIII Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Krakowie 14–17 września 1958. Referaty i dyskusja. VIII. Historia wojskowości*, red. S. Okęcki, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1960, s. 141, gdzie autor ten zwraca uwagę, że dowódcy pospolitego ruszenia ciągle domagali się tego współdziałania, ale w praktyce różnie bywało i nie zawsze mogli liczyć na pomoc pozostałych sił uderzeniowych.

⁴⁷ Zob. *ibidem*, s. 148.

i piki. Dodajmy, że poszczególne województwa tworzyły pospolite ruszenie⁴⁸, które pozostawało pod komendą generał-majorów⁴⁹. Oddziały poszczególnych ziem i powiatów składały się z jednostek wyznaczonych parafii dowodzonych przez rotmistrzów parafialnych, zaś najmniejszą formację stanowiły gromady prowadzone przez dziedziców, rządców lub bogatszych chłopów⁵⁰. Należy podkreślić, że wszyscy właściciele dóbr byli zobowiązani do stawiania na czele swych gromad wraz ze służbą dworską, a od tego obowiązku zwalniano wyłącznie kobiety-właścicielki, duchownych, chorych i podeszłych wiekiem, ale pod warunkiem dostarczenia z każdej wsi po dwóch konnych zastępców, którymi kompletowano jednostki regularne i milicje⁵¹.

Jak podkreśla Z. Sułek, pospolite ruszenie używane do zbrojnych demonstracji i działań osłonowych oddało znaczne usługi, jednak zawiodło na ogół podczas bitew, gdyż „nieumiejętnie dowodzone, słabo zorganizowane, uzbrojone i wyszkolone masy łatwo ulegały panice i przeważnie pierzchały z pola walki”⁵². Ostatecznie pod koniec września zrezygnowano jednak z powołania pospolitego ruszenia wobec małej jego wartości bojowej, złego stanu rolnictwa, a także wzrastającego oporu szlachty, niechętniej uzbrajaniu mas chłopskich i uszczuplaniu pańszczyźnianej siły roboczej⁵³.

Na zakończenie tego obszaru analizy dodajmy, że w trakcie powstania sprawami rekrutacji zajmować się miał Wydział Potrzeb Wojskowych RNN⁵⁴, przy czym, jak za-

⁴⁸ Zob. J. Kowecki, *Pospolite ruszenie...*, s. 138–259.

⁴⁹ Zob. *ibidem*, s. 132–137.

⁵⁰ Zob. Z. Sułek, *op. cit.*, s. 248.

⁵¹ Zob. *ibidem*.

⁵² *Ibidem*, s. 249. T. Kościuszko, którego stylistyka odezw i raportów w trakcie insurekcji nawiązywała do jego doświadczeń z czasów rewolucji amerykańskiej, zapewne chciał również widzieć w pospolitym ruszeniu milicję amerykańską, która w początkowym okresie wojny kolonii północno-amerykańskich o niepodległość niosła wyłącznie ciężar walk z nieprzyjacielem, przy czym jednak zdawał sobie sprawę z odmienności warunków polskich, by zrozumieć, że bez oparcia na wojsku liniowym pospolite ruszenie nie jest w stanie odegrać dłuższej roli w działaniach militarnych. Co więcej zaś, pospolite ruszenie nie mogło być odpowiednikiem milicji amerykańskiej, bowiem składało się z chłopów pańszczyźnianych, a nie z wolnych obywateli jak milicje, zob. M. Kukiel, *Dzieje wojska polskiego w dobie napoleońskiej 1795–1815*, Tom I, E. Wende i Spółka, Warszawa 1918, s. 4–5; J. Kowecki, *Pospolite ruszenie...*, s. 48–51. Por. M.M. Drozdowski, *Rewolucja amerykańska w polskiej myśli historycznej*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1976, s. 36. Należy pamiętać, że myśl zastąpienia dawnego pospolitego ruszenia szlachty milicjami pojawiła się już w okresie Sejmu Czteroletniego, zob. E. Rostworowski, *Sprawa milicji mieszczańskich w ostatnim roku Sejmu Czteroletniego*, „Przegląd Historyczny” 1955, nr 4, s. 561–584; K. Bauer, *op. cit.*, s. 189–195. Nie podlega wątpliwości, że oddziały pospolitego ruszenia nie były w stanie toczyć walk z nieprzyjacielem w otwartym polu, będąc wrażliwymi na ogień nieprzyjaciela. Dodać jeszcze wypada, że dezercje i ucieczki zdarzały się w oddziałach pospolitego ruszenia nader często, chociaż, jak słusznie zauważa T. Rawski, trudno w stosunku do tych oddziałów używać pojęcia ucieczki, należy raczej stosować termin „rozejście się”, co oczywiście związane jest z faktem, że pospolite ruszenie powoływane było na pewien czas i po jego upływie wracało do domów, do swych zajęć gospodarskich, których nikt za tych ludzi nie mógł odrobić, zob. T. Rawski, *op. cit.*, s. 146–147, 150–151.

⁵³ Zob. Z. Sułek, *op. cit.*, s. 249.

⁵⁴ Szerzej na temat powołania i organizacji Wydziału Potrzeb Wojskowych, zob. J. Dudziński, *Wydział Potrzeb Wojskowych i Komisarjat Wojskowy za rządów Rady Zastępczej Tymczasowej – Cywilne organy*

uważa W. Bartel, „nie jest rzeczą bliżej wiadomą, jaką rolę odgrywał na tym polu”, bowiem mimo iż przepisy powierzały temu wydziałowi funkcje kierownicze w tej dziedzinie, to jednak najpewniej „względy praktyczne spowodowały zdaje się, że sprawę rekrutacji przekazano komisjom porządkowym, które miały bezpośrednio przekazywać rekrutów komendantom wojsk liniowych”⁵⁵.

3. Obowiązek dostarczania żywności i furażów

Ciężary wojskowe i wojenne stanowiące nieodzowny element systemu zaspokajania zaopatrzenia wojska w środki materiałowe obejmujące żywność i furaż, nakładane były na ludność znajdującą się w zasięgu obszaru przemarszu i obozowania wojska (kwaterunku)⁵⁶ lub działań militarnych od czasów starożytnych⁵⁷. Obowiązki związane z wykonywaniem tych ciężarów w pierwszym okresie insurekcji leżały w zakresie kompetencji Wydziału Żywności RNN, która koordynowała dostarczanie za pośrednictwem komisji porządkowych nadwyżek furażów i żywności do stolicy⁵⁸, poza tym zajmowała się dostarczaniem zaopatrzenia dla oddziałów wojskowych. Jak podkreśla W. Bartel, „Stały dopływ towarów starano się zabezpieczyć poprzez przeprowadzenie skrupulatnego spisu żywności i furażów za pośrednictwem komisji porządkowych”⁵⁹. Tak więc główne zadanie organizacji zaplecza dla siły zbrojnej insurekcji, podobnie jak w przypadku poboru rekruta, spoczęło na barkach tych komisji porządkowych. Dodać należy, że władze powstańcze właściwie przez cały okres insurekcji borykały się z problemem wykupywania artykułów pierwszej potrzeby przez handlarzy, a także ze spekulacją i lichwą żywnościową⁶⁰. Przyczyny tych problemów leżały w fakcie, iż zarówno handlarze, jak i chłopci nie chcieli sprzedawać towarów za pieniądze papierowe i domagali się za-

władzy wojskowej (19 kwietnia – 28 maja 1794 roku), „Z Dziejów Prawa” 2013, Tom 6 (14), s. 31–33.

⁵⁵ W. Bartel, *op. cit.*, s. 147.

⁵⁶ Szerzej zob. T. Srogosz, *Ekonomiczne i społeczne następstwa przemarszów oraz stacjonowania wojsk własnych na terenie województw łęczyckiego i sieradzkiego oraz ziemi wieluńskiej w XVII wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 1990, nr 37, s. 3–33.

⁵⁷ Zob. F. Smolka, *Ptolemejska ustawa kwaterunkowa*, „Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Wydział 2, Historyczno-Filozoficzny” 1935, nr 3(16), s. 335; T. Mencil, *op. cit.*, s. 135–136; A. Czekaj, *Obywatele czy kondotierzy? Postawy obywatelskie i moralne żołnierzy narodowego autoramentu wojsk Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremic Maciszewskiemu*, red. I.M. Dacka-Górzyńska, A. Karpiński, M. Nagielski, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2002, s. 94–95. Szerzej na temat ciężaru liwerunku wojskowego w okresie Księstwa Warszawskiego, zob. M. Konarski, *Legal Aspects of Organising the Administration of Food for the Army in the Duchy of Warsaw between 1807 and 1812*, „Biuletyn Stowarzyszenia Absolwentów i Przyjaciół Wydziału Prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” 2020, nr 1 (17), s. 99–128 i przywołaną tam literaturę.

⁵⁸ Por. A. Wilkoszewski, *op. cit.*, s. 238. Szerzej na temat aprowizacji stolicy, zob. A. Zahorski, *Warszawa w powstaniu kościuszkowskim*, „Wiedza Powszechna”, Warszawa 1985, s. 237–249.

⁵⁹ W. Bartel, *op. cit.*, s. 157.

⁶⁰ Por. A. Zahorski, *Warszawa w powstaniu...*, s. 238.

płaty w gotówce⁶¹. Nie były to jedyne problemy, bowiem często wojsko nie respektowało zarządzeń delegowanych przez Wydział komisarzy krajowych nadzorujących przeprowadzanie zakupów i często zaopatrywało się na własną rękę⁶².

Dnia 4 maja RZT odniosła się do zapotrzebowania furaży, zalecając Komisji Porządkowej Księstwa Mazowieckiego wybranie ze swojego grona 1-2 osób i skierowaniu ich ku Błoniowi i okolicom przyległym, którzy „konskrypcję furażów, w okolicach tamiecznych w sianie, owsie i zbożu znajdujących się, skutecznie, o wielości ich i cenie przeświadczyć, starać się będą, a tymczasem obywatelów tych okolic, iżby pomienione furaże aż do dalszej Rady dyspozycji zatrzymali, z zapewnieniem, iż w czasie użycia ich bądź gotowizną zapłacone bądź też w podatkach przyjęte zostaną, zobowiążą i o tem Radzie swej niebawem doniosą”⁶³.

W dalszej kolejności, 11 maja, RZT ogłosiła zalecenie skierowane do Komisarjatu Wojskowego⁶⁴, w którym nakazano, ażeby Departament Żywności (i Furażu)⁶⁵ zapewnił obywateli, „iż wszelkiego rodzaju zboże podług ceny aktualnie w targu będącej odbierać będzie w podatkach i na sumę, jak za zboże takowe wzięte wypadnie, kwity czy zaświadczenie do egzaktorów tychże podatków wyda”⁶⁶. Stanowiło to istotną deklarację ze strony władz powstańczych, której celem było uspokojenie nastrojów ludności, która niechętna rekwizycjom i często niepewna otrzymaniu ekwiwalentu za dostarczone produkty, podchodziła, oględnie mówiąc, wyjątkowo sceptycznie do obowiązku tego rodzaju świadczeń rzeczowych.

W dniu 28 maja powołano Radę Najwyższą Narodową i ustalono jej organizację dla Polski i Litwy. Ogólne obowiązki RNN zostały wyrażone w poszczególnych postanowieniach Aktu Powstania. RNN została podzielona na osiem wydziałów, w tym znalazły się najbardziej nas interesujące przez wzgląd na przedmiot analizy, a mianowicie: Wydział Żywności i Wydział Potrzeb Wojskowych. Do kompetencji tego pierwszego należał: a) dozór gospodarstw rolnych „i staranie się, aby ziemia odłogiem nie zostawała”; b) „wiadomość dostateczna o wielości i gatunku żywności”; c) zakładanie magazynów żywności i furażów oraz ich dozór i konserwacja⁶⁷; d) przygotowanie wszelkich furażów i żywności do użycia; e) dozór nad młynami, wiatrakami, piekarniami i browarami; f) wspieranie publiczne dla obywateli potrzebujących żywności; g) handel we-

⁶¹ Zob. *ibidem*, s. 242.

⁶² Zob. *ibidem*, s. 243.

⁶³ *APK I*, s. 106. Zob. formę wystawiania kwitów poborowych i rekwizycyjnych: *ANK*, sygn. 652, k. 35, 37, 41–69; *ANK*, sygn. 1258, k. 5.

⁶⁴ Szerzej zob. J. Dudziński, *Wydział Potrzeb Wojskowych i Komisarjat Wojskowy...*, s. 34–40.

⁶⁵ Zob. *ibidem*, s. 57–61.

⁶⁶ *APK I*, s. 140. Por. *ANK*, sygn. 1258, k. 7.

⁶⁷ Por. *ANK*, sygn. 1258, k. 9–10.

wewnętrzny i zewnętrzny produktami krajowymi⁶⁸. Z kolei w kompetencji Wydziału Potrzeb Wojskowych znalazły się następujące obszary: a) dokonywanie rekwizycji (poboru) ludzi do wojska; b) dozór nad miejscowymi ćwiczeniami wojskowymi⁶⁹; c) dozór uzbrojenia i ćwiczenia wszystkich obywateli, mieszkańców ziemi polskiej we wsiach i miasteczkach; d) dozór fabryk i rękodzieł potrzebnych do zapewnienia żołnierzowi wszelkiego odzienia oraz broni i amunicji; e) zakup broni, odzienia i amunicji; f) składy wojenne i zbrojownie; g) dostarczanie koni wojennych; h) dostarczanie dla wojska wszelkich potrzeb zgodnie z nakazami Naczelnika Siły Zbrojnej Narodowej; oraz i) zaopatrywanie we wszelkie potrzeby miejsc obronnych⁷⁰.

Dnia 11 czerwca RNN ogłosiła zalecenie Wydziałowi Żywności w przedmiocie formowania magazynów żywności i furażów, w szczególności tam, gdzie polskie wojska narodowe (powstańcze) miały obozować albo zbliżać się⁷¹. Zalecenia Rady wskazywały na osoby „pewne i zdadne”, które miały zostać rozesłane po kraju celem wyszukania najbardziej odpowiednich miejsc na magazyny, zakupu żywności i furaży, ustanowienia dozorców magazynów, konserwacji magazynów, a przede wszystkim współdziałania z komisjami porządkowymi w sprawach zaopatrywania magazynów, zarówno w drodze kupna, jak i „zsyпки powszechnej z każdego dymu”⁷². Tego rodzaju działania miały oczywiście na celu w sposób jak najbardziej wydajny usprawnić system organizacji zaplecza sił zbrojnych w środki aprowizacyjne. Znajomość warunków lokalnych, a więc geograficznych (topograficznych), jak i specyfiki miejscowych stosunków społecznych, w znaczący sposób przyczyniała się do trafnego oznaczenia i wskazania odpowiednich miejsc przeznaczenia do organizacji infrastruktury zaopatrzeniowej wojsk powstańczych.

W dalszej kolejności, 14 czerwca, RNN ogłosiła obszerny *Uniwersał względem spisania żywności po miastach*⁷³, który we wstępie nawiązywał w podniosłym, patriotycznym tonie do ofiar narodu w walce z nieprzyjaciółmi i potrzeby przysposabiania i gromadzenia środków żywnościowych. Jednocześnie ten akt normatywny stanowił, że poszczególne komisje porządkowe ostrzegą obywateli, „że żadne produkta za granicę puszczane nie będą, póki RNN wyraźnego na to nie ogłosi pozwolenia, a Wydział Skarbowy stosownych do tego zakazu nie wyda rozrządzeń do komór skarbowych”⁷⁴. Ozna-

⁶⁸ *APK I*, s. 202.

⁶⁹ Por. A. Wilkoszewski, *op. cit.*, s. 253.

⁷⁰ *APK I*, s. 202. Jednakże dopiero 4 czerwca wydano szczegółową Ordynację dla Wydziału Potrzeb Wojskowych regulującą przebieg sesji wydziału i obowiązek uczestniczenia w nich zasiadających osób, *APK I*, s. 252–254.

⁷¹ Por. *ANK*, sygn. 1258, k. 11.

⁷² *APK I*, s. 292–293.

⁷³ *Ibidem*, s. 311.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 312. Por. A. Zahorski, *Powstanie kościuszkowskie 1794*, [w:] *Trzy powstania narodowe*, red. S. Kieniewicz, A. Zahorski, W. Zajewski, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1994, s. 111–112.

czało to wyraźny zakaz wywozu produktów rolnych za granicę i handel nimi bez pozwolenia władz powstańczych, przy czym jednak w dalszej części *Uniwersału* czytamy, że „gdyby kto mógł zamienić produkt swój za broń, proch, albo za potrzebne do tego materiały z zagranicy, temu komisya porządkowa może dozwolnić takiej zamiany, skoro się dowodnie przekona, że ten towar zagraniczny bezpiecznie do tego kraju wnijdzie”⁷⁵. Jak widzimy, zakaz ten nie miał charakteru bezwzględny, bowiem władze powstańcze przyzwalały na obrót handlowy z zagranicą, oczywiście pod warunkiem, że odbywał się on w zakresie przez nie ustalonym, a przede wszystkim, że miał na celu przysposobienie wojska insurekcyjnego w środki walki, a więc powiększenie arsenału powstańczego.

Poza tym jednak *Uniwersał* podkreślał znaczenie handlu wewnętrznego i zalecał komisjom porządkowym jego promowanie, szczególnie zaś, „żeby handel wewnętrzny z Warszawą jak najmocniej był zachęcany, utrzymywany i wspierany”⁷⁶. Jednocześnie RNN zalecała, by każdy dwór u każdego we wsi gospodarza został zlustrowany przez dozorców wraz ze spisaniem produktów „zbywających od potrzeby domowej”, a następnie by produkty te zostały oddane niezwłocznie dozorcóm i przekazane komisjom porządkowym. W razie zatajenia przez posiadaczy dysponowania takimi produktami lub sprzeciwiania się nakazom władz powstańczych oddania do ich dyspozycji „taki podpadać będzie ścisłej lustracji na miejscu przez komisję porządkową i karze w sądach kryminalnych wojewódzkich jako nieprzyjacieli świętego powstania naszego”⁷⁷. Tym samym władze powstańcze w sposób jednoznaczny odniosły się do materii związanych ze statusem własności prywatnej. Oznaczało to, że własność wszelkich przedmiotów i produktów, która w ich ocenie nie posiadała charakteru niezbędnego do normalnego funkcjonowania gospodarstwa, przechodziła na rzecz miejscowych władz powstańczych w drodze świadczeń rzeczowych.

W dniu 2 sierpnia RNN ogłosiła obszerny akt normatywny – *Urządzenie względem wydawania dla wojska furaży i żywności*⁷⁸, który miał na celu ujednolicenie zasad dostarczania tychże. Powodem, dla którego zdecydowano się na ujednolicenie tychże zasad, były liczne, powtarzające się skargi pochodzące zarówno od obywateli, jak i komisji porządkowych, na poszczególnych wojskowych i całe oddziały, wybierające w trakcie stacjonowania lub przemarszu dworom i włościanom furaże, prowianty i podwozy bez oficjalnego nakazu, często zapłaty oraz przedstawienia kwitów rekwizycyjnych⁷⁹. Wychodząc

⁷⁵ *APK I*, s. 312.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 313.

⁷⁸ *APK II*, s. 36.

⁷⁹ Podkreślić należy, że sprawa autentyczności kwitów stała się również przedmiotem zainteresowania RNN, co było spowodowane licznymi skargami obywateli dotyczącymi tego, że kwity na wydane wojsku furaże i inne potrzeby wojskowe nie były przyjmowane. Fakty te stały się przyczyną zalecenia RNN skierowanego do komisji porządkowych województw, ziem i powiatów, przedmiotem wyznaczenia komisji zło-

naprzeciw tym trudnościom i kierowanym do RNN skargom w tym przedmiocie, zaleciła ona, by każda komisja porządkowa sporządziła dokładną specyfikację „wszelkich produktów, u obywateli znajdujących się, czy domowej potrzebie, czy w sprzedaż destynowanych, i takową specyfikację komendantowi za jego rekwizycją podać lub przesłać”⁸⁰. Poza tym RNN zaleciła ustanowienie przez Wydział Żywności kasy, do której komisarze mieli odsyłać ludność po zapłatę za dostarczone na rzecz wojska powstańczego produkty. Z kolei na obywateli nałożono obowiązek natychmiastowego dostarczenia, po odebraniu od komisarzy wcześniejszego nakazu, żywności i furażu na wyznaczone miejsce. Po dostarczeniu produktu obywatel otrzymywał kwit od komisarzy prowiantowych wraz z asygnatą celem zapłaty⁸¹, z czym udawał się do kasy ustanowionej przez Wydział Żywności. Tym samym, jak czytamy w *Urządzeniu*, „każda komenda odtąd nie będzie mocna wysłać ludzi swoich po produkty, zabierać one arbitralnie, wyganiać lub zajmować podwody, zgół wszelkie wymuszania czynić, pod surowością kar wojskowych”⁸². Stanowiło to znaczący postęp w zakresie uporządkowania procedury pozyskiwania świadczeń rzeczowych, bowiem zapewniało względne bezpieczeństwo świadczeniodawców poprzez określenie dotkliwych sankcji w przypadku nielegalnych akcji rekwizycyjnych wojska powstańczego w postaci rabunków, plądrowania itp.

Natomiast w zakresie ciężaru wojennego w postaci obowiązku dostarczania furażu dla koni, jeszcze w schyłkowym okresie insurekcji – 19 października, RNN wydała zalecenie Wydziałowi Potrzeb Wojskowych rekwirowania furażu wobec niezwłocznej potrzeby zaradzenia sytuacji, w której konieczne dla dalszych działań wojennych było opatrzenie utrzymywanych w ustawicznej gotowości koni w przyzwoity furaż⁸³. W tym więc przypadku konieczność wojskowa stanowiła podstawę dla bezpośrednich rekwizycji określonych środków zapotrzebowania wojska, o czym szerzej powiemy w kolejnym punkcie naszej analizy.

4. Obowiązek dostarczania koni i podwód

Ciężary o charakterze wojskowym i wojennym polegające na obowiązku dostarczania na rozkaz władz wojskowych środków transportowych na potrzeby prowadzo-

zonych z pięciu osób, tytułem „rozpoznania kwitów i obrachowania należności obywatelom”, *APK II*, s. 111–112. Por. *Odpowiedź na zażalenie Komisji Porządkowej Księstwa Mazowieckiego względem wybierania przez komendy wojska narodowego ludzi, furażów i koni bez kwitów*, *APK I*, s. 307–308; *ANK*, sygn. 1256, k. 1–3; *ANK*, sygn. 1258, k. 13.

⁸⁰ *APK II*, s. 36. Por. *ANK*, sygn. 1256, k. 35, 41–43; *ANK*, sygn. 1270, k. 76–77.

⁸¹ *ANK*, sygn. 652, k. 27.

⁸² *APK II*, s. 37.

⁸³ *Ibidem*, s. 254. Por. *ANK*, sygn. 1256, k. 18–17.

nych przez nie działań militarnych lub logistycznych, mają podobnie, jak te wyżej przez nas poddane analizie, wielowiekową tradycję⁸⁴.

Wśród pierwszych regulacji władz powstańczych odnoszących się do obowiązku świadczenia ciężarów tego rodzaju należy wskazać na te pochodzące z 21 kwietnia 1794 roku, kiedy to RZT ogłosiła postanowienia dotyczące koni zdobytych na nieprzyjaciela. Regulacje te stanowiły, że ktokolwiek posiada takie wierzchowce, został zobowiązany do przyprowadzenia ich pod pałac Rzeczypospolitej, celem otaksowania ich i zapłaty za nie⁸⁵. Konie te miały posłużyć zaopatrzeniu w nie kawalerii ochotników. Zatajenie posiadania koni było określone przez władze jako brak miłości dobra powszechnego⁸⁶. Kilka dni później RZT w podniosłym tonie zwróciła się w odezwie do obywateli litewskich o przystawienia koni pod artylerię⁸⁷. W odezwie tej powstanie określone zostało jako „szczęśliwa rewolucja”, zaś obywateli Wielkiego Księstwa Litewskiego określono jako zainteresowanych w równym stopniu oswobodzeniem kraju jak Polaków. Odezwa wspominała o przesłaniu Litwinom pod konwojem oficera i ośmiu kanonierów, czterech armat wraz z amunicją, do których transportu niezbędne było dostarczenie koni, co było głównym wątkiem odezwy. Dostarczenie tych koni uznano jako działanie we wspólnym interesie kraju⁸⁸.

Jak już wspominaliśmy wyżej, potrzeby armii powstańczej były realizowane głównie w drodze rekwizycji⁸⁹. Tak też 30 kwietnia RZT wydała zalecenie dotyczące użycia do armat koni fabryki tabaczej, gdzie stanowiono, że celem uzupełnienia braków koni do artylerii, zaleca się doprowadzić do Komisariatu Wojskowego konie używane w fabryce tabaczej, których dostarczenie miało zostać udokumentowane wydaniem przez prezydującego w Komisariacie urzędnika rewersu potwierdzającego fakt dostarczenia i oddania koni przez Dyрекcję fabryki⁹⁰. Zresztą następnego dnia – 1 maja, RZT powtórnie wypowiedziała się na temat potrzeby rychłego dostarczenia do armat koni należących do fabryki tabaczej, tym razem odpowiadając na przełożenie Komisji Porządkowej Księstwa Mazowieckiego i podtrzymując swoje stanowisko w tym przedmiocie⁹¹.

⁸⁴ Szerzej zob. M. Konarski, *Przyczynek do badań...*, s. 111–131; *idem*, *Powinności podwodowe w świetle przekazu pierwszych sześciu tomów „Volumina Legum”*, „Biuletyn Stowarzyszenia Absolwentów i Przyjaciół Wydziału Prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” 2019, nr 2 (16), s. 63–86 i przywołaną tam literaturę.

⁸⁵ Por. ANK, sygn. 1259, k. 3.

⁸⁶ APK I, s. 15.

⁸⁷ Por. ANK, sygn. 1270, k. 75.

⁸⁸ APK I, s. 51–52.

⁸⁹ A. Zahorski podkreślał, że spośród różnych rzeczy objętych rekwizycjami, największy sprzeciw budziły rekwizycje koni, przy czym w zależności, czy były one rekwirowane zawodowym furmanom, czy ludziom mającym, stosunek do tych rekwizycji nosił inne znamiona, zob. *idem*, *Warszawa w powstaniu...*, s. 256–257.

⁹⁰ APK I, s. 88.

⁹¹ *Ibidem*, s. 94.

Najbardziej doniosła odezwa RZT w sprawie nakazu dostarczania koni do Komisarjatu została ogłoszona 5 maja⁹². Odezwa napisana w podniosłym, patriotycznym tonie, wskazywała na obowiązek ponoszenia ciężarów spowodowanych wojną. Rada wspominała o uzbrajaniu i jego znaczeniu dla zwycięstwa powstania oraz podkreślała, że żaden majątek będący w posiadaniu obywateli nie powinien zostać oszczędzany, bowiem za sprawą jego wykorzystania na cele prowadzenia wojny, może on uratować od zagłady życie obywateli i cały kraj. Tym samym Rada zaleciła, aby „Wszyscy miasta Warszawy mieszkańcy, którzy w aktualnej wojskowej służbie nie zostają, żadnej stanu ani kondycji osób nie stanowiąc różnicy, jako jednejże ojczyzny synowie, nie więcej koni jak cztery ku swojej wygodzie odtąd utrzymywać będą mogli, więcej nad powyższą liczbę mający w przeciągu godzin dwudziestu czterech takowe do Komisarjatu Wojskowego, za kwitem na ilość dostawionych wydać się mianym, oddać powinni będą”⁹³.

Z postanowień tego nakazu wyłączeni zostali piwowarzy, furmani, młynarze, rzeźnicy, fiakry, oraz poczta, „gościnnie przejeżdżający, jako ku usłudze publicznej i profesyi swych utrzymania koni nieuchronną potrzebę mający”⁹⁴. Rada podkreślała jednocześnie wyjątkowość sytuacji obronnej kraju i związanej z tym potrzeby zrzeczenia się „zbytkowych wygod”⁹⁵.

W dniu 8 maja RZT wypowiedziała się ponownie względem przyjmowania koni w poborze, co nastąpiło na skutek skierowanego pytania przez Komisarjat Wojenny, „jak się ma zachować względem odbierania koni”. Rada postanowiła, że przyjmowane być miały konie nieprzekraczające wartości 15 zł szacunku podług obowiązującego uniwersału poborowego. Komisarjat miał obowiązek wydać zaświadczenie do egzaktorów poborowych, przy czym Rada postanowiła, że Komisarjat nie posiadał kompetencji do przyjmowania koni za wyższą cenę jak 25 zł. Natomiast w przypadku obywateli posiadających droższe konie nad tę takse, postanowiono, że opłacano 25 zł „za każdego zbytowego konia, lub też dostawienia w tej liczbie i cenie koni zdatnych do operacji wojennych, a natenczas Komisarjat obywatelowi powyższym sposobem satysfakcję proklamacyi czyniącemu da zaświadczenie, na mocy którego koni przez siebie Komisarjadowi opłaconych bez wszelkiej przeszkody używać będzie mógł”⁹⁶.

⁹² W Komisarjacie Wojskowym sprawami zaopatrywania w konie podwoły i wszelkie inne środki transportowe zajmował się Departament Koni i Zaprzęgów, szerzej zob. J. Dudziński, *Wydział Potrzeb Wojskowych i Komisarjat Wojskowy...*, s. 61.

⁹³ *APK I*, s. 112.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ Podkreślić jednakże należy, że Wydział Potrzeb Wojskowych wydając nakazy dostarczenia podwołów, został jednocześnie zobligowany do zwrócenia ich obywatelom, jeśli było to możliwe. Takie zalecenie zawierała *Rekwizycja do Magistratu warszawskiego o uskutecznienie żądania Wydziału Potrzeb Wojskowych względem podwołów*, *APK II*, s. 47.

⁹⁶ *APK I*, s. 123.

Następnie 10 maja RZT wypowiedziała się dwukrotnie w sprawie procedury dostarczania koni przez obywateli. W pierwszym przypadku Rada zaleciła Komisji Porządkowej Księstwa Mazowieckiego, ażeby spomiędzy siebie wyznaczyła po jednej osobie do każdego cyrkułu, która wraz z komendantem siły zbrojnej Księstwa Mazowieckiego miała nominować i wszystkie domy podległe swojemu cyrkułowi odwiedzać, „w nich o wielości koni, tamże znajdujących się, badać będą i, zapewniwszy się o tej wielości względem brania tychże koni i dostawienia ich Komisariatowi za kwitem onegoż, do przyszłych podatków służyć mającym, rzeczoną Rady swej proklamację do skutku niezwłocznie przywiodą”⁹⁷. W drugiej proklamacji pochodzącej z tego dnia RZT zwróciła się do komendanta siły zbrojnej Księstwa Mazowieckiego, aby ten wyznaczył do każdego cyrkułu oficera, „któryby wspólnie z jednym komisarzem porządkowym i wójtem cyrkułowym” dokonywali egzekucji postanowień wynikających z obowiązku dostarczenia koni⁹⁸. Celem powołania tego rodzaju kilkuosobowych „komisji” było ograniczenie ewentualnych nadużyć przy rekwizycjach poprzez zapewnienie obiektywnej oceny przydatności tych przedmiotów dla celów wojskowych przez szersze grono kilku osób. Nie bez znaczenia również wydaje się, że mogła mieć tutaj istotne znaczenie znajomość przez wójtów specyfiki lokalnych warunków społecznych, zwiększająca tym samym skuteczność egzekucji bez powodowania dodatkowych konfliktów wojska z miejscową ludnością.

W dniu 29 maja, już nowo powołana RNN wystosowała do Komisji Porządkowej ziemi drohickiej nakaz przysposobienia co najmniej 74 koni dla transportu części amunicji przesłanej do Wilna z Warszawy, który stosownie do określonej przez komendanta siły zbrojnej Księstwa Mazowieckiego marszruty miał stanąć w południe 1 czerwca w Wągrowie. Poza tym RNN zwróciła się z jednoczesnym zaleceniem przemyslenia przez Komisję dalszego sposobu transportowania i jego ułatwienia, a także w sposób przyzwoity i bezpieczny dostarczenie konwoju. Jednocześnie informowano, że drugi transport ruszy 3 czerwca⁹⁹. Zalecenia tej samej treści przesłano również do Komisji Porządkowej ziemi bielskiej i do Komisji Grodzieńskiej oraz Komisji Mereckiej¹⁰⁰.

Jednym z najbardziej znaczących aktów normatywnych ogłoszonych przez RNN w zakresie ciężarów wojskowych był *Uniwersał względem spisania zaprzęgów do transportów lądowych i statków wodnych do sławów* z dnia 14 czerwca¹⁰¹. W akcie tym RNN, mając na względzie równomierne rozłożenia ciężarów na obywateli, zaleciła ko-

⁹⁷ *Ibidem*, s. 137.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ *Ibidem*, s. 208.

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 208–209. Por. *Ponowienie rekwizycji do Komisji Porządkowych Bielskiej i Drohickiej o uskutecznienie urzędzeń Rady i przystawieniu dla wojsk liniowego furazów z dnia 3 lipca 1794 r.*, APK I, s. 390.

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 311.

misjom porządkowym i magistratom miast „spisanie zaprzęgów konnych i wołowych, oraz śpichrzów nadbrzeżnych, przez dziedziców, posesorów i rządców dóbr wszelkiego rodzaju, [...] tak też spisanie tychże zaprzęgów, oraz statków wodnych i śpichrzów, własności onych obywateli uwłaczać nie będzie, lecz tylko wiadomości potrzebnej jest nakazane”¹⁰². Władze powstańcze tym samym chciały dzięki tym spisom uzyskać szczegółowe informacje na temat posiadanych przez mieszkańców kraju wymienionych przedmiotów, a to przez wzgląd na to, aby w przypadku rekwizycji dokonywać zaboru tego mienia w sposób jak najbardziej równomierny.

Kilka dni później – 17 czerwca – RNN postanowiła, „widząc nagłą potrzebę koni dla wojska Rzplitej [...], iż wszystkie konie za kwitami pod rekwizycję wzięte być powinny, wyjąwszy te, które do gospodarstwa rolniczego i domowej potrzeby na gruncie zostać mają”. Opłacenie tych koni miało nastąpić bądź za okazaniem kwitów określających wartość wierzchowców, bądź w podatkach przyjętych lub już opłaconych przez Skarb¹⁰³.

W dalszej kolejności, 11 sierpnia, na wniosek Wydziału Żywności, RNN ogłosiła *Urządzenie względem stałych po województwach furmanek*¹⁰⁴, czyli przepisy wydane wskutek uznania konieczności potrzeby stałych furmanek przy kolumnach wojsk i komisariatach żywności, których celem było dostarczanie potrzeb wojskowych¹⁰⁵, co miało odciążyć obywateli i przez to nie odrywać ich od prac polowych. Tym samym ustalono zasady dostarczania furmanek i określono stałą ich liczbę na dwa konie z zaprzęgiem i wóz drabiasty (bryczka okuta) z 200 dymów rolniczych szlacheckich, duchownych

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ *Ibidem*, s. 331. W tym samym mniej więcej czasie w rewolucyjnej Francji przymusowe dostawy dla wojska były świadczone za wydaniem asygnat, czyli dokumentu uprawniającego do kupna jakiegoś artykułu na specjalnych warunkach. Dokumenty te stanowiły w ówczesnej Francji pieniądze papierowe, które posiadały pokrycie w majątkach kościelnych, które z kolei w drodze reform zostały przekształcone w dobra narodowe, zob. M. Konarski, *Reformy organizacji Kościoła Rzymskokatolickiego we Francji w latach 1789–1791*, „Kościół i Prawo” 2019, nr 1, s. 256–257. Dekretem z 19 grudnia 1789 r. ustanowiono asygnaty, które miały służyć spłacie długu publicznego, z pokryciem w dobrach narodowych, zob. J. Baszkiewicz, S. Meller, *Revolucja francuska 1789–1794. Społeczeństwo obywatelskie*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983, s. 223–231. Z kolei dekretem z 17 kwietnia 1790 r. o wypuszczeniu asygnat przyznano im prawo obiegu na równi z monetą kruszcową, co oznaczało, że odtąd przyjmować ją miały wszystkie kasy, państwowe i prywatne, na terytorium całej Francji, co było wstępem do przyznania asygnatom charakteru całkowitego pieniądza papierowego, zob. A. Szelański, *Revolucja francuska 1789–1793*, Nakładem Filomaty, Lwów 1934, s. 221–222. Szerzej na temat polityki fiskalnej rewolucyjnej Francji w odniesieniu do asygnat, zob. E. Levasseur, *The Assignats: A Study in the Finances of the French Revolution*, „Journal of Political Economy” 1894, nr 2, s. 179–202. W czasie insurekcji kościuszkowskiej wydawano na mocy uchwały RNN z dnia 8 czerwca 1794 r. bilety skarbowe, które Skarb Narodowy każdemu okazicielowi biletu z funduszu na ich umorzenie przeznaczonego, podobnie jak we Francji, na dobrach narodowych „hypotekowanych zapłaci”, Archiwum Państwowe w Warszawie, zespół nr 201, „Zbiór Korotyńskich”, sygn. 186, k. 5–6.

¹⁰⁴ *APK II*, s. 63.

¹⁰⁵ Por. *ANK*, sygn. 1258, k. 15.

i innych¹⁰⁶. Z miast liczbę tę określono na dwa konie z zaprzęgiem i bryczkę okutą ze wskazanej liczby dymów (150, 160, 170, 180, 200, 250, 280, 300), które opłacały z dymu kominowego określoną kwotę (16, 15, 14, 12, 10, 8, 6, 4 złp.).

Poza tym przepisy przewidywały, że „dla oszczędzenia rolników na furmanów do takowych bryczek mają być brani żydzi”¹⁰⁷, przy czym do obowiązków komisji porządkowych i miast należało wyliczenie zapotrzebowania na furmanów i przekazanie obowiązku ich dostarczenia, za wynagrodzeniem, poszczególnym kahałom¹⁰⁸.

Kolejnym aktem normatywnym wydanym przez władze powstańcze i określającym ciężary wojenne było ogłoszone 12 sierpnia *Urządzenie Najwyższego Naczelnika względem wybierania żywności i furazów dla wojska (tudzież dostawiania podwód dla wojsk)*¹⁰⁹, które w sposób szczegółowy regulowało zasady i procedurę dostarczania tych produktów i przedmiotów. Postanowienia te zobowiązywały RNN do takiego zorganizowania zaplecza wojennego, aby w każdym województwie, ziemi i powiecie „zawsze w pogotowiu były żywności, furaże, konie, zaprzęgi, wozy, kresy i te przynajmniej materiały wojenne, które w każdym mieście i wsi znaleźć się mogą, ku reparacyi i dostarczeniu potrzeb wojskowych, jako to: żelazo, drzewo zdatne do pojazdów, skóry, ołów, powrozy, wełna, płótna *etc.*”¹¹⁰ Urządzenie przewidywało również obowiązek spoczywający na komisjach porządkowych przeprowadzenia rzetelnej specyfikacji produktów i potrzeb wojskowych, nakładało na obywateli ciężar dostarczania dwa razy w roku bezpłatnie wskazanych produktów na potrzeby wojenne, oraz zawierało szereg postanowień związanych z organizacją administracji żywności oddziałów wojskowych.

Braki wojsk powstańczych w zakresie środków transportowych były odczuwalne, im dłużej trwało powstanie¹¹¹. Potwierdzenie tego faktu odnajdujemy chociażby w zaleceniu Komisji Porządkowej Księstwa Mazowieckiego z dnia 20 sierpnia względem przystawienia do obozu fur, gdzie RNN zwraca uwagę, że prośba pułkownika Antoniego Cichockiego o dostarczenie fur na potrzeby obozowe, a skierowana aż trzykrotnie do tejże komisji, w dalszym ciągu nie była zrealizowana. Tym samym RNN nakazała tej komisji, by ta uczyniła zadość przedmiotowej prośbie, przez zobowiązanie okolicznych deputacji komisyjnych do rozkładu obowiązku dostarczenia fur i bezzwłocznego ich dostarczenia¹¹².

¹⁰⁶ Por. A. Wilkoszewski, *op. cit.*, s. 258.

¹⁰⁷ *APK II*, s. 64.

¹⁰⁸ Egzekwowanie obowiązku dostarczania furmanek często napotykało trudności przez komisje porządkowe. Z kolei w przypadku żydowskich furmanów często dochodziło do dezercji, zob. *Rezolucya na raport ob. Sosnowskiego pełnomocnika względem furmanów, furmanek i nieopłacania poczyty*, *APK II*, s. 144.

¹⁰⁹ *Ibidem*, s. 68.

¹¹⁰ *Ibidem*.

¹¹¹ Por. J.I. Kraszewski, *Pamiętniki wojenne 1792–1812*, Nakładem własnym, Drezno 1871, s. 38.

¹¹² *APK II*, s. 89.

Po klęsce w bitwie Maciejowicami i uwięzieniu przez Rosjan T. Kościuszki¹¹³, a następnie po złożeniu przysięgi przez T. Wawrzeckiego¹¹⁴, kiedy szykowano się do obrony warszawskiej Pragi, RNN wydała zalecenie Komisji Porządkowej Księstwa Mazowieckiego dostarczenia 250 podwód z ogółem 500, które były potrzebne w celu ufortyfikowania Pragi¹¹⁵.

5. Inne ciężary wojenne

Wśród innych ciężarów wojennych, znanych również w czasach poprzedzających powstanie Kościuszki, a nakładanych przez władze powstańcze na ludność ziem polskich w roku 1794, zaliczyć można obowiązki związane z pracami przy budowaniu fortyfikacji i okopów oraz ustanawianiu i dozorze stacji (kresy, stójki)¹¹⁶, czy dostarczaniu odzieży dla wojska¹¹⁷, płótna¹¹⁸, surowego żelaza i blachy¹¹⁹. Zniechęcenie wśród mieszkańców kraju tymi ciężarami, głównie w stolicy, dawało się we znaki wraz z kolejnymi miesiącami powstania¹²⁰.

W dniu 19 czerwca RNN wydała Magistratowi miasta Warszawy zalecenie, w którym nakazywała wyznaczyć osoby do wspólnego wraz z komendantem Księstwa Mazowieckiego oszacowania posesji, które mają zostać zajęte celem zabezpieczenia fortyfikacji miejskich¹²¹. Oszacowanie odszkodowania za tego rodzaju posesje miało należeć do Rady, której opinię w tym przedmiocie przedstawiano po oszacowaniu w miejscu jej położenia¹²².

¹¹³ Zob. B. Szyndler, *Tadeusz Kościuszko 1746–1817*, Wydawnictwo „Bellona”, Warszawa 1991, s. 250–265.

¹¹⁴ Szerzej zob. L. Wegner, *Ostatnie dni powstania kościuszkowskiego (od 12 października do 8 listopada 1794 roku)*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 1871, Tom 6, s. 273 i n.; J. Wojtasik, *Tomasz Wawrzecki: naczelnik zmierzchu powstania 1794 roku*, „Niepodległość i Pamięć” 2015, nr 3 (51), s. 57–78.

¹¹⁵ *APK II*, s. 250–251.

¹¹⁶ *APK I*, s. 369–371. Apele władz powstańczych nie ograniczały się wyłącznie do wezwania mieszkańców do masowego udziału w sypaniu wałów, ale również do ich obsadzenia, co głównie nastąpiło za sprawą aktywności służby milicyjnej, zob. A. Zahorski, *Warszawa w powstaniu...*, s. 182–184.

¹¹⁷ Por. A. Wilkoszewski, *op. cit.*, s. 258.

¹¹⁸ *APK I*, s. 371. Por. *ANK*, sygn. 678, k. 5.

¹¹⁹ *APK I*, s. 360.

¹²⁰ Zob. L. Wegner, *op. cit.*, s. 252. Mieszkańcy stolicy w pierwszych miesiącach powstania z zapalem podejmowali się sypania okopów, zaś w trakcie tych czynności „panował powszechny duch demokratyzmu i równości w patriotycznym ubieganiu się zasług w podnoszeniu obronności stolicy”, A. Woltanowski, „Okopy warszawskie”, kwiecień–czerwiec 1794 r., [w:] *Francja – Polska XVIII–XIX w. Studia z dziejów kultury i polityki poświęcone Profesorowi Andrzejowi Zahorskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983, s. 320.

¹²¹ Por. K. Łopatecki, *Zawłaszczenie nieruchomości na przykładzie działań wojennych z początku XVII wieku w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Z badań nad prawem zdobyczy wojennej w epoce nowożytnej*, „Zeszyty Prawnicze” 2016, nr 4(16), s. 59–88.

¹²² *APK I*, s. 340. Jak jednakże podkreślał A. Zahorski, „zajmowanie mieszkań na potrzeby armii i kwaterunek żołnierski nie sprawiały mieszkańcom Warszawy większych kłopotów”, *idem*, *Warszawa w powstaniu...*, s. 257.

Kilka dni później, 23 czerwca, kiedy prace nad budową okopów były już na zaawansowanym etapie, RNN skierowała do mieszkańców miasta kolejną z wielu wzywających mieszkańców do prac fortyfikacyjnych odezwę, w której zachęcała do szybkiego ukończenia tych prac, argumentując to bezpieczeństwem miasta¹²³. Rada zwracała uwagę, że obwarowanie miasta okopami należy wyłącznie do mieszkańców, a nie wojska. „Weźcie się, obywatele, z nową i podwójną gorliwością do pracy. Woła o to Naczelnik, Rada was zagrzewa, a miłość własnych siedlisk, przywiązanie do ojczyzny, najdzielniej was pociąga”¹²⁴ – czytamy w zakończeniu tej odezwy. Zauważyć jednak należy, że utrzymywanie minimalnej załogi okopów wymagało od mieszkańców rezygnacji ze swoich codziennych czynności, często przecież o charakterze zarobkowym. Na przeciw potrzebie wynagradzania „osób z pracy żyjących”, którzy zasilali we wskazanych godzinach obronę okopów¹²⁵, wyszła 16 lipca RNN, ustanawiając wynagrodzenie w wysokości 1 zł¹²⁶. Zresztą nie tylko osoby utrzymujące się z własnej pracy, które powołane zostały do załogi okopów, otrzymywały wynagrodzenie, ale dotyczyło to również obywateli ubogich. Zgodnie bowiem z zaleceniem RNN z 23 lipca skierowanym do Wydziału Skarbu, nakazano wypłacić sumę 12 000 złp. celem opłacenia licznych uboższych obywateli odbywających służbę przy okopach¹²⁷.

W międzyczasie, 1 sierpnia RNN ogłosiła drukiem *Przepis względem dostawienia kożuchów dla wojska*, który zobowiązywał komisje porządkowe najpóźniej do 15 września do wyegzekwowania za pokwitowaniem od ludności kożuchów, które mieli otrzymać wszyscy kantoniści (rekruci). Komisje po odebraniu kożuchów miały bezzwłocznie przekazać Wydziałowi Potrzeb Wojskowych potwierdzenie tego faktu, a ten wskazać miejsca i korpusy, którym miały być dostarczone¹²⁸.

Dnia 13 sierpnia RNN wydała zalecenie dla Komisji Porządkowej Księstwa Mazowieckiego w przedmiocie zasieków i fortyfikacji podwarszawskiej Pragi i nakazała bez

¹²³ Wątek robót fortyfikacyjnych przeniknął również do ówczesnej poezji, która niejednokrotnie nawiązywała i akcentowała patriotyczne postawy mieszkańców kraju, w tym licznych kobiet – „zarówno dam wysoko urodzonych, aż do przekupek ze straganów”, zachęcając do przybywania do prac przy budowie okopów, co oczywiście było jednym z przejawów agitacji władz powstańczych na rzecz walki przeciwko Rosjanom i Prusakom, zob. A. Woltanowski, *Nieznana poezja litewska powstania kościuszkowskiego*, „Studia Podlaskie” 1996, Tom VI, s. 145–168; K. Maksimowicz, *O kobietach w czasie powstania kościuszkowskiego czyli wokół druku okolicznościowego „Nowy zaciąg z samych kobiet pod chorągiew białą”*, [w:] *Czasy Nowożytnie, Tom 29. Materiały sesji „Tadeusz Kościuszko. Historia–Mity–Tradycja”. Szczekociny, 6–7 czerwca 2014 roku*, red. M. Trąbski, Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Historycznego, Warszawa 2016, s. 133–143.

¹²⁴ *APK I*, s. 352.

¹²⁵ Jednocześnie ustanowiono szereg przepisów sankcjonujących naruszenia związane z odbywaniem służby w okopach, które podlegały kognicji sądów municypalno-wojskowych, *APK II*, s. 21–26.

¹²⁶ *APK I*, s. 440.

¹²⁷ *Ibidem*, s. 471. W dniu 28 października RNN wydała zalecenie Wydziałowi Skarbu wypłacenia 30 000 złp. dla ludzi pracujących przy okopach, *APK II*, s. 279.

¹²⁸ *Ibidem*, s. 31. Por. *ANK*, sygn. 1256, k. 63.

zbędnej zwłoki zwołanie potrzebnej liczby włościan celem ich budowy¹²⁹. Następnie 23 sierpnia RNN nakazywała dostarczenie pełnomocnikowi w ziemi stężyckiej i powiecie garwolińskim 700 ludzi do okopów praskich¹³⁰.

W październiku, kiedy sytuacja wojenna powstania, jak i samej stolicy, stawała się dramatyczna, RNN wydała 13 października polecenie skierowane do prezydenta miasta Warszawy, celem dostarczenia do następnego dnia 2000 ludzi do budowy fortyfikacji praskich, w tym 1300 z łopatami, 500 z siekierami i 200 z motykami, przy czym Rada podkreślała, że „jaką płacę [...] dla pracujących koło tychże fortyfikacji dla pośpiechu roboty ustanowi i wyliczy, taka, że onemuż przyjęta zostanie, deklaruje”¹³¹. Jak widzimy, mimo intensywnych prac fortyfikacyjnych po stronie praskiej, w których budowie uczestniczyły liczne rzesze mieszkańców, okopy Pragi, usypane z syckiego piasku i wzmocnione potrójnym rzędem wilczych dołów i zasiekami¹³², nie były na tyle mocne, by powstrzymać natarcie Rosjan, które ostatecznie doprowadziło do zajęcia przez nich stolicy i rychłego upadku powstania.

6. Podsumowanie

Tytułem konkluzji powyższych rozważań należy odnieść się do kilku kwestii badawczych. Po pierwsze, zagadnienia stanowiące ramy naukowe przeprowadzonej analizy nie zostały do tej pory szerzej opracowane w literaturze przedmiotu, z wyjątkiem tych dotyczących osobistych ciężarów wojennych w postaci obowiązku dostarczania rekruta. Tym samym postulujemy z tego miejsca dalsze badania w rzeczonym obszarze.

Po wtóre, należy podkreślić, że przez wzgląd na niniejsze ramy redakcyjne, rozważania, jakie przeprowadziliśmy powyżej, nie posiadają charakteru wyczerpującego i odnoszą się wyłącznie do wybranych przez nas aspektów przedmiotowych tych zagadnień, które z pewnością będą w przyszłości poddane szerszej analizie.

Jak wynika to z dokonanego przez nas rozbioru, sytuacja poszczególnych obszarów administracyjnych objętych obowiązkiem świadczenia ciężarów osobistych i rzeczowych w trakcie rewolucji kościuszkowskiej nie należała do lekkich. Przecież zazwyczaj ten sam obszar, poza dostarczeniem rekruta, musiał jeszcze dostarczać żywność, konie oraz inne materiały i przedmioty potrzebne wojsku lub ludności stolicy. Zniszczone przez

¹²⁹ *APK I*, s. 302.

¹³⁰ *APK II*, s. 98. Jak podkreślał W. Tokarz, w pierwszych miesiącach powstania „Tylko ziemia Stężycka w swym akcesie nie dostosowała się do postanowień krakowskich i zredukowała ciężary, włożone w nich na szlachtę, oświadczając jednak od razu, że podda się w tej mierze decyzji Rady, zob. *idem, Warszawa za rządów Rady Zastępczej Tymczasowej (19 IV – 27 V 1794)*, „Biblioteka Warszawska” 1911, Tom 4, nr 2 (XI), s. 213.

¹³¹ *APK II*, s. 235–236.

¹³² Zob. L. Wegner, *op. cit.*, s. 303.

działania wojenne tereny niejednokrotnie swój wysiłek wojenny okupowały nędzą mieszkańców¹³³.

Z pewnością niebagatelną rolę w zaopatrywaniu wojska powstańczego i ludności cywilnej, głównie mieszkańców stolicy, zapewniały komisje porządkowe wraz ze swoimi pełnomocnikami, o których A. Wilkoszewski pisał w następujący sposób: „Kilkuset ludzi, którzy się przesunęli w komisjach jako komisarze, musieli wydobyć ze społeczeństwa ofiary na rzecz insurekcji i wciągnąć społeczeństwo do pracy na rzecz powstania”¹³⁴.

Można uzupełnić tę wypowiedź i podkreślić, że część z tych urzędników powstańczych w nadchodzących latach, dzięki zdobytemu doświadczeniu walki 1794 roku i organizacji jej zaplecza administracyjnego, wykorzystwała je do organizacji mobilizacyjnej struktury wojskowej w okresie Księstwa Warszawskiego¹³⁵, której po raz kolejny w historii ziem polskich, podstawowym elementem stały się osobiste i rzeczowe ciężary wojenne ponoszone przez mieszkańców i obywateli¹³⁶.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Narodowe w Krakowie, zespół nr 630, „Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów. Akta wojskowe: akta Komendanta M. Wolnego Warszawy i Generalnego Komendanta Siły Zbrojnej Księstwa Mazowieckiego”, sygn. 1256, 1258 i 1259.

Archiwum Narodowe w Krakowie, zespół nr 630, „Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów. Akta wojskowe: akta Korpusu ks. Józefa Poniatowskiego w powstaniu 1794 roku”, sygn. 1270.

Archiwum Narodowe w Krakowie, zespół nr 678, „Zbiór Zygmunta Glogera”, sygn. 652.

Archiwum Państwowe w Warszawie, zespół nr 201, „Zbiór Korotyńskich”, sygn. 186.

Źródła drukowane

Akty Powstania Kościuszki, Tom I-II, wyd. Sz. Askenazy i W. Dzwonkowski, Nakładem Akademii Umiejętności, Kraków 1918.

Codex diplomaticus Poloniae, Tom III, wyd. J. Bartoszewicz, nakład S. Strąbski, Warszawa 1858.

Instrukcje gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII-XIX wieku, Tom II, oprac. B. Baranowski, J. Bartyś, T. Sobczak, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1963.

¹³³ Por. A. Wilkoszewski, *op. cit.*, s. 258.

¹³⁴ *Ibidem*, s. 276.

¹³⁵ Zob. M. Konarski, *Legal Aspects of Organising the Administration of Food...*, s. 99–128 i przywołane tam źródła oraz literaturę.

¹³⁶ *Idem*, *Publiczne posługi transportowe w okresie Księstwa Warszawskiego w świetle postanowień dekretu z dnia 22 maja 1810 roku „względem koni i podwód dostarczonych pod transporty i wojskowych”*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2019, nr 2 (71), s. 113–135.

- Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, Tom I, wyd. F. Piekosiński, Akademia Umiejętności Krakowskiej, Kraków 1872.
- Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, Tom I: 1178-1386, wyd. F. Piekosiński, Akademia Umiejętności Krakowskiej, Kraków 1876.
- Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, Tom II, wyd. F. Piekosiński, Akademia Umiejętności Krakowskiej, Kraków 1886.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski [Codex diplomaticus Maioris Poloniae]*, Tom I, Biblioteka Kórnicka, Poznań 1877.
- Kościuszko T., *Odezwy i raporty uzupełnione celniejszymi aktami odnoszącymi się do powstania narodowego 1794*, oprac. L. Nabelak, Centralne Biuro Wydawnictw NKN, Kraków 1918.
- Listy Hugona Kollątaja pisane z emigracji w r. 1792, 1793 i 1794*, oprac. L. Siemieński, Księgarnia Jana Konstantego Żupańskiego, Poznań 1872.
- Pomniki dziejowe Polski [Monumenta Poloniae Historica]*, oprac. A. Bielowski, Tom II, nakład własny, Lwów 1872.
- Volumina Legum*, Tom II-IV, Ohryzko Jozafat, Petersburg 1859.
- Volumina Legum*, Tom V, Ohryzko Jozafat, Petersburg 1860.

Literatura

- Arnold S., *Uwagi o początkach ustroju feudalnego w Polsce*, „Przegląd Historyczny” 1950, Tom 41.
- Baranowski B., *Chłop polski w walce z Tatarami*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1952.
- Baranowski B., *Organizacja wojska polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1957.
- Baranowski I.T., *Pospolite ruszenie*, Polska Organizacja Wojskowa, Warszawa 1917.
- Bartel W., *Ustrój władz cywilnych powstania kościuszkowskiego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1959.
- Baszkiewicz J., Meller S., *Rewolucja francuska 1789-1794. Społeczeństwo obywatelskie*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1983.
- Bauer K., *Milicja warszawska podczas insurekcji kościuszkowskiej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1973, Tom 19, Część 1.
- Buczek K., *Egzekwowanie świadczeń publicznych w Polsce wczesnofeudalnej*, „Studia Historyczne” 1982, z. 3-4.
- Buczek K., *Gospodarcze funkcje organizacji grodowej w Polsce wczesnofeudalnej (wiek X-XIII)*, „Kwartalnik Historyczny” 1979, nr 2.
- Buczek K., *Kilka uwag o naroku (W odpowiedzi na artykuł W. Hejnosza, „Jeszcze w sprawie polskiego naroku. Uwagi polemiczne”)*, „Przegląd Historyczny” 1962, z. 2.
- Buczek K., *Książęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1958.
- Buczek K., *O chłopach w Polsce piastowskiej (Część pierwsza)*, „Roczniki Historyczne” 1974, nr 40.
- Buczek K., *O ustroju społeczno-gospodarczym Polski wczesnofeudalnej (wiek X-XIII). Uwagi krytyczne na marginesie prac Karola Modzelewskiego*, „Studia Historyczne” 1980, z. 1.
- Buczek K., *O wsiach służebnych w Ziemi Kaliskiej*, „Kwartalnik Historyczny” 1969, nr 3.
- Buczek K., *Organizacja służebna w pierwszych wiekach państwa polskiego*, „Studia Historyczne” 1977, z. 3.

- Buczek K., *Prawo rycerskie i powstanie stanu szlacheckiego w Polsce*, „Przegląd Historyczny” 1978, z. 1.
- Buczek K., *Publiczne usługi transportowe i komunikacyjne w Polsce średniowiecznej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1967, nr 2.
- Buczek K., *Stróże. Studium z ustroju społecznego Polski wczesnofeudalnej*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1957, nr 19.
- Buczek K., *Z badań nad organizacją gospodarki w Polsce wczesnofeudalnej (do początku XIV w.)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1969, nr 2.
- Czarnecki T., *W sprawie naukowej etymologii terminu „szlachta”*, „Studia Germanica Gedanensia” 2008, nr 18.
- Czekaj A., *Obywatele czy kondotierzy? Postawy obywatelskie i moralne żołnierzy narodowego autoramentu wojsk Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Staropolska sztuka wojenna XVI-XVII wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremu Maciszewskiemu*, red. I.M. Dacka-Górzyńska, A. Karpiński, M. Nagielski, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2002.
- Dembowski E., *Kilka myśli we względzie rozwijania się dziejów i życia społecznego Polaków*, [w:] E. Dembowski, *Pisma*, Tom III, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Kraków 1955.
- Drozdowski M.M., *Revolucja amerykańska w polskiej myśli historycznej*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1976.
- Dudziński J., *Rada Zastępcza Tymczasowa – pierwszy rząd insurekcji kościuszkowskiej 1794 r.: zarys działalności*, „Roczniki Humanistyczne” 2010, z. 2.
- Dudziński J., *Wydział Potrzeb Wojskowych i Komisariat Wojskowy za rządów Rady Zastępczej Tymczasowej – Cywilne organy władzy wojskowej (19 kwietnia – 28 maja 1794 roku)*, „Z Dziejów Prawa” 2013, Tom 6 (14).
- Dziewanowski W., *Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce*, Główna Księgarnia Wojskowa, Warszawa 1935.
- Gall Anonim, *Kronika polska*, oprac. R. Grodecki, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1923.
- Gerlach J., *Chłopi w obronie Rzeczypospolitej: Studium o piechocie wybranieckiej*, Spółdzielnia Wydawnicza „Wies”, Lwów 1939.
- Gerlach J., *Pospolite ruszenie i obrona za Zygmunta I*, Pierwsza Związkowa Drukarnia, Lwów 1931.
- Gomulski E., *Problemy prawa wojny w Polsce czasów insurekcji kościuszkowskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1986.
- Gordziejew J., *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie Sejmu Czteroletniego (1789-1792)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010.
- Górski K., *Późny feudalizm: próba definicji*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia” 1982, nr 18.
- Hahn K., *Pospolite ruszenie wedle uchwał sejmikowych ruskich od XVI do XVIII wieku*, „Pamiętnik Historyczno-Prawny” 1928, z. 4 (6).
- Herbst S., *Z dziejów wojskowych powstania kościuszkowskiego 1794 roku*, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1983.
- Horn M., *Powinności wojenne Żydów w Rzeczypospolitej w XVI i XVII wieku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978.
- Jędrzejewski P., *Akta Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych (1790-1794)*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 2013, Tom 19.
- Jędrzejewski P., *Krakowska Komisja Porządkowa w dobie powstania kościuszkowskiego*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 2015, Tom 21.

- Konarski M., *Legal Aspects of Organising the Administration of Food for the Army in the Duchy of Warsaw between 1807 and 1812*, „Biuletyn Stowarzyszenia Absolwentów i Przyjaciół Wydziału Prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” 2020, nr 1 (17).
- Konarski M., *Powinności podwodowe w świetle przekazu pierwszych sześciu tomów „Volumina Legum”*, „Biuletyn Stowarzyszenia Absolwentów i Przyjaciół Wydziału Prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” 2019, nr 2 (16).
- Konarski M., *Przyczynek do badań nad publicznymi posługami transportowymi i komunikacyjnymi w dawnym prawie polskim*, „Studia Prawnicze KUL” 2019, nr 3 (79).
- Konarski M., *Publiczne posługi transportowe w okresie Księstwa Warszawskiego w świetle postanowień dekretu z dnia 22 maja 1810 roku „względem koni i podwód dostarczonych pod transporty i wojskowych”*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2019, nr 2 (71).
- Konarski M., *Reflections on the Reform of the Legal Situation of Peasant During the Kościuszko Uprising of 1794*, „Review of Comparative and European Law” 2018, no. 4 (35).
- Konarski M., *Reformy organizacji Kościoła Rzymskokatolickiego we Francji w latach 1789-1791*, „Kościół i Prawo” 2019, nr 1.
- Korzon T., *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, Tom III, Akademia Umiejętności, Kraków 1912.
- Kowecki J., *Chłopi czynszowi w reformach insurekcji 1794 roku*, „Przegląd Historyczny” 1964, nr 1.
- Kowecki J., *Pospolite ruszenie w insurekcji 1794*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1963.
- Kraszewski J.I., *Pamiętniki wojenne 1792-1812*, Nakładem własnym, Dreźnie 1871.
- Kraushar A., *Z dziejów pospolitego ruszenia w dawnej Polsce (Quatuor quintum)*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Warszawskiego” 1917, z. 6.
- Kuczyński J., *Kryzys feudalizmu w Niemczech: próba teoretycznego ujęcia na tle stosunków niemieckich oparta przede wszystkim na pracach Fryderyka Engelsa*, „Przegląd Historyczny” 1955, nr 3.
- Kukiel M., *Dzieje wojska polskiego w dobie napoleońskiej 1795-1815*, Tom I, E. Wende i Spółka, Warszawa 1918.
- Kupisz D., *Żołnierz lanowy w polskim piśmiennictwie polityczno-wojskowym za panowania Zygmunta III Wazy*, „Terminus” 2017, z. 3.
- Leśnodorski B., *Polscy jakobini: Karta z dziejów insurekcji 1794 roku*, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1960.
- Levasseur E., *The Assignats: A Study in the Finances of the French Revolution*, „Journal of Political Economy” 1894, nr 2.
- Lityński A., *Sądy i prawo w powstaniu kościuszkowskim*, Wrocław 1989.
- Łopatecki K., *Zawłaszczenie nieruchomości na przykładzie działań wojennych z początku XVII wieku w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Z badań nad prawem zdobyczy wojennej w epoce nowożytnej*, „Zeszyty Prawnicze” 2016, nr 4(16).
- Maksimowicz K., *O kobietach w czasie powstania kościuszkowskiego czyli wokół druku okolicznościowego „Nowy zaciąg z samych kobiet pod chorągiew białą”*, [w:] *Czasy Nowożytne, Tom 29. Materiały sesji „Tadeusz Kościuszko. Historia-Mity-Tradycja”*. Szczekociny, 6-7 czerwca 2014 roku, red. M. Trąbski, Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Historycznego, Warszawa 2016.
- Małowist M., *Zagadnienie kryzysu feudalizmu w XIV i XV w. w świetle najnowszych badań*, „Kwartalnik Historyczny” 1953, z. 1.

- Mencel T., *Ciężary wojskowe w Galicji Zachodniej w czasie wojen Austrii przeciw Francji w latach 1796-1809*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Nauki Humanistyczne” 1974, nr 29.
- Modzelewski K., *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1987.
- Modzelewski K., *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 2000.
- Nowak T.M., Wimmer J., *Historia oręża polskiego 963-1795*, „Wiedza Powszechna”, Warszawa 1981.
- Orzechowski K., *Własność feudalna i jej przemiany u schyłku epoki*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1957, z. 2.
- Piekosiński F., *O powstaniu społeczeństwa polskiego w wiekach średnich i jego pierwotnym ustroju*, Kraków 1881.
- Rawski T., *Polska wojna rewolucyjna 1794 roku na tle wojen XVIII wieku*, [w:] *VIII Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Krakowie 14-17 września 1958. Referaty i dyskusja. VIII. Historia wojskowości*, red. S. Okęcki, Warszawa 1960.
- Rostworowski E., *Sprawa milicji mieszczańskich w ostatnim roku Sejmu Czteroletniego*, „Przegląd Historyczny” 1955, nr 4.
- Rutkowski J., *Studia z dziejów wsi polskiej XVI-XVIII w.*, oprac. W. Kula, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1956.
- Skalkowski A., *Legenda broni insurekcyjnej*, „Przegląd Warszawski” 1924, nr 38.
- Smolka F., *Ptolemejska ustawa kwaterunkowa*, „Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Wydział 2, Historyczno-Filozoficzny” 1935, nr 3(16).
- Smolka S., *Mieszko Stary i jego wiek*, oprac. J. Dobosz, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2011.
- Spieralski Z., *Z problematyki szlacheckiego pospolitego ruszenia. Przyczynek do statutów Kazimierza Wielkiego*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1958, Tom 4.
- Srogosz T., *Ekonomiczne i społeczne następstwa przemarszów oraz stacjonowania wojsk własnych na terenie województw łęczyckiego i sieradzkiego oraz ziemi wieluńskiej w XVII wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 1990, nr 37.
- Sulek Z., *Organizacja armii powstańczej*, [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864, tom II (1648-1864)*, red. J. Sikorski, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1966.
- Szczotka S., *Chłopi obrońcami niepodległości Polski w okresie Potopu*, Spółdzielnia Wydawnicza „Wies”, Kraków 1946.
- Szelągowski A., *Rewolucja francuska 1789-1793*, Nakładem Filomaty, Lwów 1934.
- Szyndler B., *Tadeusz Kościuszko 1746-1817*, Wydawnictwo „Bellona”, Warszawa 1991.
- Tokarz W., *Warszawa za rządów Rady Zastępczej Tymczasowej (19 IV – 27 V 1794)*, „Biblioteka Warszawska” 1911, Tom 4, nr 2 (XI).
- Tymieniecki K., *Historia chłopów polskich*, Tom I, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965.
- Tymieniecki K., *Historia chłopów polskich*, Tom III, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1969.
- Tymieniecki K., *O narocznikach i... nie o narocznikach*, „Przegląd Historyczny” 1960, nr 3.

- Tymieniecki K., *Okresy w dziejach ludności wieśniaczej w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Księga Pamiątkowa ku czci Leona Pinińskiego*, Tom 2, Komitet Redakcyjny, Lwów 1936.
- Urwanowicz J., *Organizacja i uwarunkowania władz insurekcyjnych na Litwie*, [w:] *Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*, Warszawa 2004.
- Wegner L., *Ostatnie dni powstania kościuszkowskiego (od 12 października do 8 listopada 1794 roku)*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 1871, Tom 6.
- Wilkoszewski A., *Komisje Porządkowe Koronne za powstania Kościuszkowskiego*, „Przegląd Historyczny” 1929, nr 2 (28).
- Wojtasik J., *Tomasz Wawrzecki: naczelnik zmierzu powstania 1794 roku*, „Niepodległość i Pamięć” 2015, nr 3 (51).
- Woltanowski A., *Nieznana poezja litewska powstania kościuszkowskiego*, „Studia Podlaskie” 1996, Tom VI.
- Woltanowski A., „*Okopy warszawskie*”, kwiecień-czerwiec 1794 r., [w:] *Francja – Polska XVIII-XIX w. Studia z dziejów kultury i polityki poświęcone Profesorowi Andrzejowi Zahorskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983.
- Zajączkowski S.M., *Służba wojskowa chłopów w Polsce do połowy XV wieku*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1958.
- Zajda A., *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do roku 1600)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze” 1979, z. 60.
- Zahorski A., *Powstanie kościuszkowskie 1794*, [w:] *Trzy powstania narodowe*, red. S. Kieniewicz, red. A. Zahorski, red. W. Zajewski, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1994.
- Zahorski A., *Warszawa w powstaniu kościuszkowskim*, „Wiedza Powszechna”, Warszawa 1985.